

Գ. ՀՈՎՆԱՆ

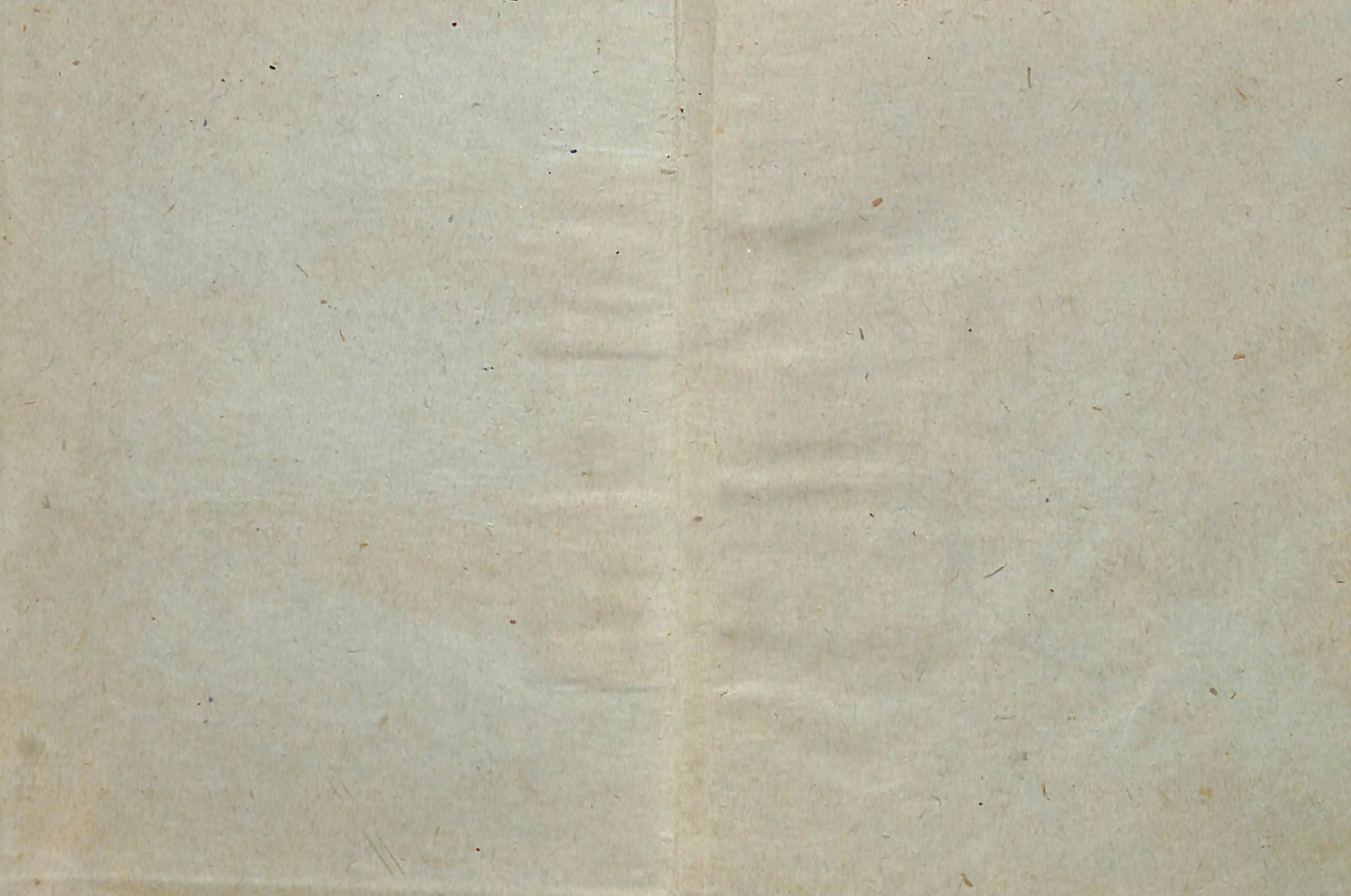
ՄԱՔՍԻՍ ԳՈՐԿԻՆ

ԵՎ

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԿՈՒԼՏՈՒՐԱՆ

89141. 092

Գ-832

Պրոֆեսորներ բոլոր երկրների, միացե՛ք.

ՆՎԻՐՎՈՒՄ Ե ՍՈՎԵՏԱԿԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ 20-ԱՄՅԱԿԻՆ
ПОСВЯЩАЕТСЯ 20-ЛЕТИЮ СОВЕТСКОЙ АРМЕНИИ

АКАДЕМИЯ НАУК СССР — АРМЯНСКИЙ ФИЛИАЛ
ИНСТИТУТ ЛИТЕРАТУРЫ И ЯЗЫКА

ГУРГЕН ОВНАН

МАКСИМ ГОРЬКИЙ
И
АРМЯНСКАЯ КУЛЬТУРА

ИЗДАТЕЛЬСТВО АРМФАН-А
ЕРЕВАН 1 9 4 0

19 NOV 2010

48.
ՍՍՈՄ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԿԱԴԵՄԻԱ-ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՖԻԼԻԱԼ
ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ԼԵԶՎԻ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

391.71.092

Գ-832

ԳՈՒՐԳԵՆ ՀՈՎՆԱՆ

ՄԱՔՍԻՄ ԳՈՐԿԻՆ
ԵՎ
ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԿՈՒԼՏՈՒՐԱՆ

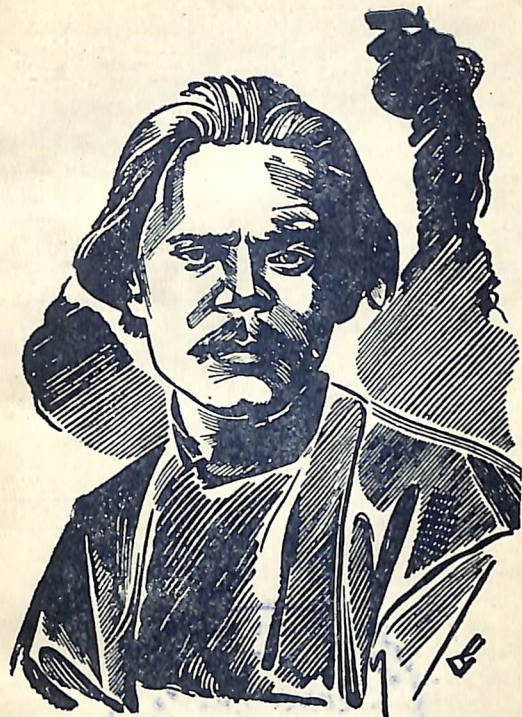

ԱՐՄՖԱՆԻ ՀՐԱՏԱՐԱԿՉՈՒԹՅՈՒՆ
ԵՐԵՎԱՆ 1 9 4 0

13 JUN 2013

15162

Տպագրվում է ՍՍՈՒՄ Գիտությունների
Ակադեմիայի Հայկական Ֆիլիալի
Նախագահության որոշմամբ:

3133
40

Գործի Հ. Կոչոյանի

ՀԵՂԻՆԱԿԻ ԿՈՂՄԻՑ

Տպագրութեան հանձնելով այս գրքուկը, հեղինակը նպատակ է ունեցել ցույց տալու, թե ինչպես պրոլետարիատի մեծ երգիչ, Լենինի և Ստալինի մերձավոր բարեկամ ու զինակից Մաքսիմ Գորկին, սկըսած իր գրական գործունեութեան վաղ շրջանից մինչև իր կյանքի վերջին օրերը, հետաքրքրվել, զբաղվել է հայ ժողովրդի նյութական ու կուլտուրական կյանքով, նրա պայքարով, հաղթանակներով ու նվաճումներով:

Մաքսիմ Գորկին խոշոր ու անգնահատելի դեր է խաղացել հայկական կուլտուրայի զարգացման ու մասսայականացման գործում: Նրա ծառայութիւնները հայ ժողովրդի հանդեպ անսահման մեծ են, բայց, ցավոք սրտի, զեռևս մնում են գրեթե չուսումնասիրված:

Կատարելով այդ ուղղութեամբ առաջին քայլը, անհրաժեշտ ենք համարում հայտնել, որ այս գրքուկը չի սպառում այդ հարցին վերաբերող բոլոր նյութերը և, որպէս առաջին փորձ, նա չի կարող զերծ լինել նաև որոշ թերութիւններից — մենք հավատացած ենք, որ քննադատութիւնը կօժանդակի մեզ հետագայում վերացնելու այդ թերութիւնները և գրքուկը հարստացնելու նորանոր նյութերով:

Ռուս մեծ ժողովուրդը հանճարեղ գրողներ
շատ է տվել, բայց այդ հանճարների շար-
քում Մաքսիմ Գորկին բացառիկ տեղ է
գրավում: Նա բարձրացավ ոռոսական ու-
վոյուցիոն պրոլետարիատի հետ և իր տա-
ղանդի ուժգնությամբ գրականության մեջ
կատարեց այն գերը, ինչ գեր կատարեց
ոռոսական պրոլետարիատը մարդկության
ազատագրման մեծ գործում: Նա այն միակ
մեծ ու երջանիկ գրական անունն է, որ հի-
շատակվում է մարդկության մտքի այնպիսի
տիրանների անունների հետ, ինչպիսիք են
Լենինը և Ստալինը: Գորկին փոթորկի պես
եկավ՝ մտավ համաշխարհային գրականու-
թյան մեջ, փոխեց նրա հին տրագիդիանե-
րը, նրա ոգին ու ընթացքը: Գրականու-
թյունը նա գրեց զարգացման միանգամայն
նոր ուղու վրա: Անսահման մեծ է Գորկու
գերը պրոլետարական, սոցիալիստական գրու-
կանության կազմակերպման ու նրա զար-

դացման գործում: Այդ իմաստով՝ նա խոշոր ծառայություններ մատուցեց Հոկտեմբերյան Սոցիալիստական Մեծ ռեվոլյուցիային: Ընկեր Մոլոտովը, Կարմիր հրապարակում Գորկու մասին արտասանած իր ճառի մեջ, հատկապես նշեց Գորկու հանճարի այդ կողմը: Նա ասաց. «Գորկու գեղարվեստական խոսքի ազդեցությունը մեր ռեվոլյուցիայի ճակատագրի վրա ավելի անմիջական է ու ավելի ուժեղ, քան մեր որևէ այլ գրողի ազդեցությունը: Այդ պատճառով հենց Գորկին է, որ հանդիսանում է պրոլետարական, սոցիալիստական գրականության իսկական նախահայրը մեր երկրում և ամբողջ աշխարհի աշխատավորության աչքում»¹:

✓ Մեծ ու անգնահատելի է Գորկու, որպես ստեղծագործողի ու գրական գործչի, դերն ամբողջ աշխարհի և հատկապես ՍՍՌՄ ժողովուրդների գրականության զարգացման ու ծաղկման գործում: Համաշխարհային գրա-

կանության մեջ և ոչ մի գրող այնպիսի սերտ ու բազմակողմանի կապերով կապված չի եղել մյուս ժողովուրդների գրականության հետ, ինչպես Մաքսիմ Գորկին: Գորկին մի բացառիկ լուսատու փառոս էր, որին ձգտում էին աշխարհի ամեն մի ծայրից: Նրա պայծառ անունը հնչում էր ամենուրեք, որտեղ կար կյանք, ժողովուրդ ու գրականություն: ✓

Մեծ են Գորկու ծառայությունները ՍՍՌՄ ժողովուրդների գրականության հանդեպ: Նա ՍՍՌՄ ժողովուրդների գրականության իսկական, ճանաչված դեկավարն ու առաջնորդն էր: Ահա թե ինչու նրա անունն այնքան ջերմ է հնչում այդ ժողովուրդների մեջ: ✓ Գորկին բոլոր ժողովուրդների ամենասիրված գրողն է: ✓

Առանձնապես մեծ է Անդրկովկասի ժողովուրդների սերը դեպի պրոլետարիատի մեծ գրողը: Այդ ժողովուրդների ծոցում էր, որ առաջին անգամ հնչեց Գորկու հանճարի հուժկու ձայնը: Այդ օրից անցան տասնյակ

¹ В. М. Молотов, Статьи и речи, стр. 238—239.

տարիներ, և Գորկու կապերն այդ ժողովուրդներին՝ զբաղանդության հետ ոչ միայն չթուլացան, այլև ավելի լայնացան ու ամրացան: Այսպիսով՝ սկսած իր գրական առաջին քայլերից մինչև իր կյանքի վերջին օրերը, Գորկին սերտորեն կապված էր Անդրկովկասի ժողովուրդների գրականության, արվեստի և ողջ հասարակական կյանքի հետ:

Ուշագրավ է Գորկու կյանքը հայ գրականության ու հայ իրականության մեջ:

Հայ գրականությանը Մաքսիմ Գորկին սկսել է ծանոթանալ իր գրական գործունեության վաղ շրջանից՝ 1891—1892 թվականներին, Թիֆլիսում:

Դեռևս անցյալ դարի 80-ական թվականներին սկսած առանձին գրքերով ու ժողովածուներով լույս էին տեսնում հայ գրողների ստեղծագործությունները ռուսերեն թարգմանությամբ: Հատկապես Անդրկովկասի ռուսական մամուլը հաճախակի թարգմանաբար տպագրում էր հայ գրականությունից առանձին վիպակներ, պատմվածք-

ներ, բանաստեղծություններ ու պոեմներ, հետո առանձին հոգվածներ և ուսումնասիրություններ՝ հայոց պատմության, կուլտուրայի—առանձնապես գրականության ու արվեստի մասին:

Ընթերցասեր երիտասարդ Գորկու տեսադաշտից չէր կարող վրիպել մեր ոչ այնքան աղքատ գրականությունը: Գորկին, որ ուշադիր հետևում էր Անդրկովկասի ռուսական մամուլին, չէր կարող ուշադրություն չառնել հայ գրականության ու արվեստի մասին տպագրվող այդ հոգվածները: Հատկապես 90-ական թվականներին բավական հարուստ էր հայ գրական կյանքը Թիֆլիսում, ուր կենտրոնացած էր հայ գրականության ու արվեստի ֆրոնտի ինտելիգենցիան: Որ իսկապես այդ տարիներին Գորկին հետևում էր հայ գրականությանը, այդ մասին վկայում է նաև Գորկու մի նամակը՝ ուղղված Շիրվանզադեին: 1916 թ. փետրվարի 1-ի իր այդ նամակում Գորկին գրում է, «Ինձ համար հաճելի է հայտնել Ձեզ, որ

ես մի քիչ ճանաչում եմ Ձեզ—կարդացել եմ Ձեր գործերը: Իսկ Ձեր անունն առաջին անգամ լսել եմ 1892 թ. Թիֆլիսում և հետո՝ 1897 թ., երբ ես նստած էի Մետեխի բանտում, տեսնում եք—մենք հին ծանոթներ ենք»:

Շիրվանզադեն 1892 թ. հայ գրականության համար դեռևս բավական երիտասարդ էր և եթե Շիրվանզադեն որպես գրող դեռ 1892 թվին հայտնի էր Գորկուն և սա կարդացել էր նրա գործերը, ինչպես ինքն է գրում իր վերոհիշյալ նամակում, ապա խոսք չի կարող լինել այն մասին, որ Գորկուն արդեն հայտնի էին այդ շրջանի հայ ականավոր գրողները:

1892 թվականը—դա նշանավոր տարեթիվ է պրոլետարիատի մեծանուն գրողի կյանքում: Ինչպես հայտնի է, 1892 թվին էր, որ Գորկին առաջին անգամ գրական ասպարեզ իջավ, Թիֆլիսի „Кавказ“ օրաթերթում տպագրելով իր հայտնի «Մական Զուգրան»¹:

¹ „Кавказ“, 1892 г., № 242.

Գորկին չի մոռանում Թիֆլիսը, նրա ժողովրդին. նա զգացմունքով է խոսում այնտեղ անցկացրած իր օրերի մասին: «Ես երբեք չեմ մոռանում,— գրում է Գորկին իր մի հոդվածում,— որ հենց այդ քաղաքում է, որ ես իմ առաջին անհամարձակ քայլն արի այն ուղիով, որով դնում եմ արդեն չորս տասնամյակ: Կարելի է կարծել, որ հենց այդ երկրի վեհաքանչ ընտրությունը և նրա ժողովրդի ուժանդակալան մեղմությունը — հատկապես այդ երկու ուժերը խթան հանդիսացան, որ ես թափառաշրջիկից դառնամ գրականագետ»¹:

Թիֆլիսում, դեռևս 1891—1892 թվականներին, Գորկին ուներ հայ ծանոթներ և ընկերներ, որոնց հետ նա ապրում և բաժանում էր իր խոհերն ու մտքերը: Այդ տեսակետից չափազանց հետաքրքրական են Գորկու՝ Թիֆլիսի վաղ շրջանի հայ ծանոթներին երկու հոգու հիշողությունները նրա

¹ „Заря Востока“, 1931 г., № 58.

մասին: Դրանցից մեկը Սարգիս Վարդանյանն է, որի հիշողությունները տպագրվեցին դեռևս 1903 թվի հունվար ամսին:

Դրանք առաջին հիշողություններն էին, որ լույս տեսան մամուլում—Գորկու՝ Թիֆլիսի շրջանի կյանքից: Այդ հիշողություններն արտատպվեցին նաև Ռուսաստանի կենտրոնական մամուլում: 38 տարի առաջ հրապարակած իր այդ հիշողությունների մեջ Սարգիս Վարդանյանը շատ արժեքավոր ու բնորոշ գծեր է վերհիշում Գորկու կյանքից: Քանի որ այդ հիշողությունները համարյա թե անհայտ են մեր ընթերցողների լայն շրջանին, ուստի մենք մի փոքր կանգ կառնենք դրանց վրա:

Սարգիս Վարդանյանն իր այդ հիշողությունների առաջին մասում պատմում է այն տպավորության մասին, երբ առաջին անգամ, 1891 թվի աշնանը, Թիֆլիսի Պանասելիչի փողոցում հանդիպում է Գորկուն. «Դա մի բարձրահասակ, լայնաթիկունք, ատլետիկ կազմվածքով, ռուսական

լայն և փոքր ինչ կողիտ դեմքով ու երկար մազերով մի երիտասարդ էր: Փալիս էր նա հաստատուն ու վստահ քայլերով, կարծես, զգում էր, որ ինքը հասարակ մի մահկանացու չէ: Նա եկավ ու հասավ ինձ: Ես ավելի լավ կարող էի դիտել նրան: Նրա դեմքն ուրախ դեմքերից չէր, իսկ նրա խելոք և մտասույզ աչքերն արտահայտում էին նրա ուժն ու մեծ կամքի առկայությունը: Նրա ամբողջ հուժկու կազմվածքն ու բացառիկ դեմքն ահամայից զրավում էին բոլոր անցորդներին ուշադրությունը»¹:

Այդ հանդիպումից մի քանի օր հետո Սարգիս Վարդանյանը նարոդովից Ջիտոսձիի բնակարանում ծանոթանում է Պեշկովի հետ: Կարճ ժամանակից հետո նրանք այնքան են մտերմանում, որ մի քանի հոգով միասին ապրում են մի ղեռնափոր բնակարանում: Խորը տպավորություն էր թողել Վարդանյանի վրա դեռևս զրականու-

¹ „Бакинские Известия“, 1903 г., № 13.

թյան համար անձանոթ Պեշկովը: «Անկեղծությունը, — գրում է Վարդանյանը, — անմիջականությունը և արհեստականության բացակայությունը նրա համակրելի բնավորության անբաժան մասն էին կազմում: Նա շատ հետաքրքիր զրուցակից էր: Կյանքի այն դաժան դպրոցը, որ նա անցել էր դեռևս մանկությունից, կենդանի և անմիջական տպավորությունների պաշար էր տվել նրան, տպավորությունների, որոնց մասնակից էր դարձնում նա և մեզ ձմեռային երկար գիշերներին (մենք այն ժամանակ մի քանի հոգով ապրում էինք մի բնակարանում):

Ես չգիտեմ, թե ինչ տպավորություն էր թողնում Մաքսիմիչն ուրիշների վրա իր կարծիքների սրությամբ, շարժումների անհարթությամբ և կամ աեսակետների ու հայացքների յուրահատկությամբ, սակայն ինձ վրա նա թողնում էր ինչ-որ առանձնահատուկ, նոր և շրջապատողներին բնավ չնմանվող մարդու տպավորություն: Այդպես

Թվաց նա ինձ առաջին հանդիպման պահին և չայդպես էլ մնաց նա ինձ համար մեր ծանոթության ամբողջ ժամանակաշրջանում: Հզոր և զիվային ինչ-որ մի բան կար նրա մեջ»¹:

1891 թվին Գորկին արդեն պարզ պատկերացում ուներ հասարակական անարդարությունների մասին և նրա որոնող ուսուր միտքն իրեն տանջող հարցերին պատասխան էր որոնում համաշխարհային զրահանություն լավագույն արտադրանքների մեջ: Վարդանյանը պատմում է իր այդ հիշողությունների մեջ, որ Պեշկովը կարգում էր Շեքսպիրի, Գյոթեի, Բայրոնի ստեղծագործությունները, առանձնապես սիրում էր Բայրոնին: Բայրոնի ստեղծագործությունների ըմբոստ ու ազատատենչ մոտիվները հաղաթ էին հնչում երիտասարդ Գորկուն: «Նա, — գրում է Վարդանյանը, — սիրում էր Բայրոնին: Քանի-քանի անգամ կան-

¹ „Бакинские Известия“, 1903 г., № 13.

չում էր նա ինձ իր մոտ և առանձնահատուկ ոգևորությամբ կարդում էր «Մանֆրեդն» ու «Կայենը»: Տիտան Մանֆրեդը, որ հպարտորեն իշխում էր իր տարերքին և անգամ իրեն՝ Ահրիմանին, ցնցում և ապշեցնում էր նրան իր անսահման վեհությամբ: Նրա մասին Պեշկովն այլ կերպ չէր խոսում, բայց եթե ոգեշունչ և չափազանց վերամբարձ տոնով: Նույնպիսի հրճվանքով էր կարդում նաև «Կայենը»: Այդ ստեղծագործությունների մեջ նրան ապշեցնում էր մեծ բանաստեղծի մտքի թռիչքի արտասովոր համարձակությունն ու թափը:

Եվ այժմ, երբ կենդանացնում եմ իմ հիշողության մեջ 1892 թվի ձմռան երեկոները, գեանափոր, նկուղային հարկում, աղքատիկ կահավորությամբ, բայց բավական ընդարձակ մի սենյակում, երբ նորինորոտեսնում եմ աչքերիս առջև իր սմբողջ մեծությունը՝ ծառացած Մաքսիմիչի հռեփուկ երազարանքը, Մաքսիմիչի, որ պատմում էր իր կրած նեղություններն ու թափառում-

ներն անծայրածիր Ռուսաստանում, երբ նորից հիշում եմ նրա պատմածներն իր ապրած աղքատության, զրկանքների, պայքարի ու տառապանքների մասին, պալին համար հասկանալի է դառնում Բայրոնի նկատմամբ նրա խանդավառ զմայլանքը¹:

1928 թվին անդրադառնալով տասնյակ տարիներ առաջ Պեշկովի մասին հրապարակած իր այդ հիշողություններին, Վարդանյանը նոր, չափազանց կարևոր դեպքեր է վերհիշում Պեշկովի հետ ունեցած իր մտերմության մասին: Վարդանյանը գրում է. «Պետք է նշել, որ այն ժամանակները ես մեծապես տարված էի թատրոնով և Պեշկովի համար հաճախ արտասանում էի Գոգոլի «Սեղագարի հուշատետրից», Համլետի «Լինել թե չլինել» մենախոսությունը և այլն: Այս ամենի ազդեցության տակ էր, որ նա գրեց ինձ համար «Սեղագարի մենախոսությունը»: Երբ 1902 թվին ես հանձ-

¹ „Баккинские Известия“, 1903 г., № 13,

նեցի իմ հոգվածը քաղ. Տոտովյանին՝ «Бакинские Известия» թերթի խմբագրին, նա խնդրեց ինձ՝ հանձնել իրեն, տպագրելու համար, ամբողջ մենախոսությունը: Ես մերժեցի, մի կողմից՝ այն պատճառով, որ չունեի հեղինակի համաձայնությունը, մյուս կողմից էլ՝ որովհետև այդ դեռևս անփորձ գրչի մի արտադրություն էր: Հետագայում քաղ. Տոտովյանն ինքն էր դիմել Մ. Գորկուն՝ տպագրելու թույլտվության միջնորդությամբ, սակայն նա ես մերժել էր, պատասխանելով, որ այդ սոսկ մի գրչի խաղ էր և ուրիշ ոչինչ»¹:

Մենք հնարավորություն չունենք այստեղ անգրադաոնալու Վարդանյանի հիշողությունների մյուս կարևոր մասերին: Նշենք միայն, որ այդ հիշողությունները չափազանց արժեքավոր փաստաթուղթ են հանդիսանում Գորկու վաղ շրջանի կյանքից: Այդ հիշողությունները կարևոր են նաև այն

¹ «Պորհրդային Հայաստան», 1928 թ., № 37:

տեսակետից, որ զբաղեցրելու նախագրական կյանքին վերաբերող առաջին հիշողություններն են, որոնք լույս տեսան 900-ական թվականների սկզբներին և որոնք կարևոր ու բնորոշ դիտողություններ են պարունակում Գորկու մասին: Այդ նույն թվին այս հիշողություններն ուղարկվել են Գորկուն և նա ծանոթացել է զբանց բովանդակությանը, այս հանգամանքն էլ ավելի արժեքավոր է դարձնում Վարդանյանի հիշողությունները՝ զբանց մեջ նկարագրված դեպքերի ճիշտ շարադրման տեսակետից:

Գորկու վաղ շրջանի ծանոթներից է Նիկիտա Կարա-Մուրզան: Կարա-Մուրզաների ընտանիքը հայ իրականության մեջ նշանավոր ընտանիքներից էր: Բավական է նշել, որ Նիկիտա Կարա-Մուրզայի եղբայրը՝ Քրիստափոր Կարա-Մուրզան՝ եղել է հայ խոշորագույն կոմպոզիտորներից մեկը:

Նիկիտա Կարա-Մուրզան Գորկու հետ ծանոթացել է նույնպես 1891 թվին, այսինքն այն շրջանում, երբ Գորկին դեռ չէր մտել

գրական ասպարեզ: 1903 թ. Գորկու մասին հրապարակած իր հիշողությունների մեջ Նիկիտա Կարա-Մուրզան նշում է, թե ինչպես Գորկին հետաքրքրվում էր հայ և վրաց ժողովուրդների կյանքով, նրանց գրական-նությամբ ու գրողներով: «Ե՛վ այն ժամանակ, և՛ հետո, — գրում է Կարա-Մուրզան իր այդ հիշողությունների մեջ, — ինձ վիճակվել է հանդիպել Ա. Պեշկովի հետ և միշտ էլ նա համակրելի վերաբերմունք է ցույց տվել դեպի տեղական ժողովուրդները և հետաքրքրվել է նրանց կյանքով:

Այս ամառ, երբ Մ. Գորկին գտնվում էր Թիֆլիսում, ինձ հաջողվեց հանդիպել նրան և ճանապարհորդել նրա հետ երկաթուղով:

Նա աշխուժորեն վերհիշում էր Թիֆլիսը նրա բոլոր շրջակայքով և իր անցկացրած կյանքն այնտեղ: Նա հարց ու փորձ արեց ինձ ընդհանրապես տեղական կյանքի մասին, հետաքրքրվելով վրացիների և հայերի գրականությամբ. ցանկանում էր իմանալ լավ գրողների անունները և խնդրեց ուղար-

կել իրեն տեղական ժողովուրդների գրողների ստեղծագործությունների թարգմանությունները»¹:

Գրականության ասպարեզ մտնելուց հետո, Գորկու հայ ծանոթների շրջանն ավելի է մեծանում: Նրա ծանոթների ցանկում հանդիպում ենք հայ նշանավոր գրողների, հրապարակախոսների, խմբագիրների, կոմպոզիտորների և այլն: Այդ բոլորի հետ Գորկին նամակագրական կապեր է ունեցել, հանդիպումներ ու զրույցներ՝ հայ գրականության, արվեստի, հայ ժողովրդի կյանքի ու վիճակի մասին:

90-ական թվականների վերջերին Գորկու ստեղծագործություններն սկսեցին թարգմանվել հայերեն լեզվով: «Մուրճը», «Մշակը», այնուհետև «Լուսին», «Նոր-Դարը» և մյուս հայ պարբերականներն սկսեցին մեկը մյուսի հետևից տպագրել Գորկու պատմվածքները: Իսկ 900-ական թվականների սկզբներից

¹ „Новое Обозрение“, 1903 г., № 6559.

արդեն հայ մամուլին իր էջերը լայն կերպով բաց է անում Գորկու առաջ: Նրա առանձին երկերը լույս են տեսնում տասնյակ նոր թարգմանություններով: Նայելով Գորկու երկերի թարգմանիչներին ցանկին, այնտեղ հանդիպում ենք համարյա մեր բոլոր նշանավոր գրողներին—Հովհաննես Թումանյանին, Ավետիք Իսահակյանին, Հակոբ Հակոբյանին, Նար-Դոսին, Արագուն և շատ ուրիշներին:

1902 թվի սկզբներին մտերմական հարաբերություններ են սկսվում հայ կոմպոզիտոր, «Արմաստ» օպերայի տաղանդավոր հեղինակ Ալեքսանդր Սպենդիարովի և Ալեքսեյ Մաքսիմովիչի միջև, հարաբերություններ, որոնք շարունակվում են երկար տարիներ:

Գորկու չափաժողովածուները մի քանի կտոր, հենց իրեն՝ Գորկու առաջարկով ու ընտրությամբ, Սպենդիարովը վեր է ածում երաժշտության:

1902 թվին Գորկու հայտնի «Ջկնորսն

ու Ֆեյան» բանաստեղծություն տեքստով՝ Սպենդիարովը գրում է երաժշտական բալլադ: Երբ առաջին անգամ Գորկու ներկայությամբ և իրեն՝ Սպենդիարովի ղեկավարությամբ օրկեստրը կատարում է «Ջկնորսն ու Ֆեյան», Գորկին չափազանց գոհ է մնում նրա երաժշտությունից: Իր այդ ստեղծագործություն մեջ Սպենդիարովը տաղանդավոր կերպով կարողացել է պահպանել բալլադի երաժշտական ոճը, տալով տեղ-տեղ սլավոնական մեղեդիների նմուշներ: Ինչպես Սպենդիարովի բոլոր գործերում, այնպես և «Ջկնորսն ու Ֆեյան» բալլադում, Սպենդիարովի տաղանդն արտահայտվում է նրա երաժշտության պարզություն ու գեղեցկություն մեջ:

Սպենդիարովի արխիվում, նրա ձեռագրերի մեջ, կա սևագիր, հաղիվ ընթեռնելի մի ձեռագիր, դա ոչ այլ ինչ է, բայց եթե կոմպոզիտորի նախնական փորձերը՝ Գորկու մասին հիշողություններ գրելու համար: Սպենդիարովը ցանկացել է գրի առնել իր

հիշողությունները Գորկու մասին, բայց այդպես ել մնացել է սևագիր, անավարտ վիճակում: Սպենդիարովի այդ ձեռագիրը, նույնիսկ այդ վիճակում, դարձյալ խոշոր արժեք ունի մեզ համար, որովհետև նրա մեջ պատմվում է Գորկու հետ ունեցած իր առաջին հանդիպման և «Ջկնորսն ու Ֆեյա»-ի մասին: Ահա թե ինչ ենք կարդում այդ ձեռագրում. «1902 թվին Յալտայում հայտնի դարձավ, որ Մաքսիմ Գորկին եկել է «Օլեիզ» ամսառանոցը: Նրա երկերն այն ժամանակ կարդացվում էին: Ինչպես հայտնի է, նրա գրական փառքը, նրա անձնավորությունը, որպես ժողովրդի ծոցից ելածի ու ռեվոլյուցիոնների, Յալտայի հասարակության մեջ հետաքրքրություն էին առաջացնում:

Նրա գալու առթիվ առանձին հետաքրքրություն էին ցուցաբերում. յուրաքանչյուրը ցանկանում էր տեսնել իր փառքի գալաթնակետում գտնվող գրողին, ժողովրդի ծոցից ելածին ու ռեվոլյուցիոններին: Ինձ, ինչպես բոլորին, նույնպես հետաքրքրեց

Գորկու գալը: Եվ շուտով իմ ծանոթ, Գորկու բարեկամ Յուրի Ալեքսեյևիչը ինձ առաջարկեց իր հետ գնալ Յալտա՝ Գորկու մոտ: Ես մեծ բավականությամբ ընդունեցի այդ առաջարկը:

Գորկին ապրում էր մի գեղեցիկ առանձնատան. նրա հետ էր իր առաջին կինը՝ Եկատերինա Պավլովնան և փոքրիկ տղան՝ Մաքսիմը. ինչպես նրան կոչում էին ծնողները: Մեծ ընդունաբանում դրված էր մի սեղան. այցելուներն ուսանողներ և ուսանողուհիներ էին. դրանց թվում՝ երկու-երեք գրող, որոնց մեջ հիշում եմ Բուենինին:

Գորկին մեզ ընդունեց իր առանձնասենյակում, որի լուսամուտից բացվում էր ծովի տեսարանը: Այդ օրը ծովը բոլորովին խաղաղ էր. Գորկին ինձ ասաց՝ ես չեմ սիրում ծովը այդպիսի հանգիստ վիճակում, փոթորկալից ծովը ավելի մոտ է իմ հոգուն: Գորկին հարցրեց իմ աշխատանքների մասին (հիշում եմ՝ այն ժամանակ ես գրում էի իմ էսքիզները): Գորկին ասաց. «Ես ընդ-

հանրապես բանաստեղծություններ չեմ գրում, սակայն վերջերս մեղանչեցի, ըստ վախճական լեզենդի՝ մի երգ եմ գրել «Ջինորսն ու Ֆեյան» անունով: Եթե հարմար է, գրեք նրա երաժշտությունը: Ես բանաստեղծությունը կարդացի և համոզվեցի, որ նա երաժշտության համար հետաքրքրություն է ներկայացնում¹:

Երաժշտագետ Ա. Շավերդյանը Սպենդիարովի մասին գրած իր հետաքրքրական աշխատության մեջ խոսելով Գորկու և Սպենդիարովի մտերմության մասին, անում է. «Մաքսիմ Գորկու հետ Սպենդիարովը մոտիկ հարաբերության մեջ էր: Մեծ գրողը հաճախակի լինում էր կոմպոզիտորի բնակարանում, առանձնապես կանոնավոր հաճախում էր նրա երաժշտական երեկոներին: Ալեքսեյ Մաքսիմովիչը մեծ համակրանքով էր վերաբերվում զեպի Սպենդիարովի

¹ Տես Սպենդիարովի արխիվը՝ Ռ. Մելիքյանի անվան գիտահետազոտական կաբլինետում:

երաժշտական ստեղծագործությունները¹:

Խոսելով «Ջինորսն ու Ֆեյան» բանաստեղծության մասին, Ա. Շավերդյանը նշում է, որ Գորկու այդ բանաստեղծության տեքստին ծանոթանալուց «մի քանի օր հետո Սպենդիարովը ցույց տվեց հեղինակին պատրաստի բալլադը բասի համար օրկեստրի հետ միասին և առաջիկա երաժշտական երեկոներին մեկում, Սպենդիարովի այդ նոր ստեղծագործությունը — Գորկու պոեզիայի երաժշտական առաջին փոխարկումներից մեկը — կատարեց Շավյապինը: Ալեքսեյ Մաքսիմովիչը շատ գոհ էր Սպենդիարովի այդ ստեղծագործությունից»²:

1902 թվին Գորկին իր «Քաղքենիներ» դրաման նվիրում է Սպենդիարովին՝ հետևելյալ մականգրությամբ. «Ֆեյայի երգի» տաղանդավոր հեղինակին՝ Ալեքսանդր Աֆա-

¹ А. Шавердян — А. А. Спендиаров, изд. 1939 г., Москва, стр. 17.

² Նույն տեղում:

նասեվիչ Սպենդիարովին՝ ի հիշատակ — Մ. Գորկի»:

1912 թվին Ալեքսանդր Սպենդիարովը Գորկու «Эдельвейс» արձակ բանաստեղծության հիման վրա գրում է երաժշտություն՝ պարտիտուրայի համար: Իր այդ աշխատության ձևկատին Սպենդիարովը գրել է. «Նվիրվում է Մարիա Անդրեյեվնա Վեդրինսկայային — Ա. Սպենդիարով»: Ինչպես հայտնի է, Մարիա Անդրեյեվնա Վեդրինսկայան Գորկու կինն էր: Հասկանալի է, որ Գորկու ընտանիքի հետ չափազանց մոտեմական պայմաններում միայն, Սպենդիարովը կարող էր իր երկը նվիրել այդ ընտանիքի անդամներին:

* * *

1905 թվին Ռուսաստանում ռեվոլյուցիոն շարժումների ալիքն ամենուրեք մեծ չափերի էր հասել: Ռուս մեծ ժողովրդի հետ պայքարի էին ելել նաև Ռուսաստանի մյուս ժողովուրդները: Ցարիզմի հիմքերը խիստ

խաբխված էին: Եվ ահա, այդ վիճակից դուրս գալու և մասսաների ռեվոլյուցիոն շարժումների ընթացքը փոխելու նպատակով, ցարական կառավարությունն ազգամիջյան կռիվներ ու կոտորածներ է կազմակերպում Ռուսաստանի ժողովուրդների միջև:

Ընկեր Ստալինը դեռևս 1904 թվին, ազգամիջյան մեծ կոտորածների նախօրյակին գրած իր մի հոդվածում տալիս է ցարական ինքնակալության ազգային ռեակցիոն, բանդիտային քաղաքականության սպառնիչ ու պարզ գնահատականը: «Ռուսական ինքնակալությունը, որպես Ռուսաստանի պրոլետարիատի ամենաոխերիմ թշնամին, շարունակ զիմադրություն է ցույց տալիս պրոլետարների միավորման գործին: Նա ավազակաբար հետապնդում է ազգային կուլտուրան, լեզուն, սովորությունները և Ռուսաստանի «օտար» ազգությունների հիմնարկությունները, ինքնակալությունը նրանց զրկում է քաղաքացիական անհրաժեշտ իրավունքներից, ձնշում է բոլոր կողմերից,

նրանց մեջ փարիսեցիաբար անվստահու-
թյուն ու թշնամանք է սերմանում,
նրանց հրահրում է դեպի ալյուսահեղ ընդ-
հարուսներ, դրանով ցույց տալով, որ ոռ-
սական ինքնակալության միակ նպատակն
այն է, որպեսզի Ռուսաստանում բնակվող
ազգերին կռվեցնի, սրի նրանց միջև աղգա-
յին երկպառակույթյունը, ամրապնդի աղ-
գային միջնորմերը և դրանով իսկ ավելի մեծ
հաջողությամբ բաժան-բաժան անի պրոլե-
տարներին, ավելի մեծ հաջողությամբ ման-
րատի Ռուսաստանի ողջ պրոլետարիատին
աղգային մասնը խմբերի և այդ ճանապարհ-
ով գերեզման փորի բանվորների դա-
սակարգային ինքնագլխակցության, նրանց
դասակարգային միավորման համար:

Սրանք են ուղևորական տեղեկագրի շահերը,
սա է ուղևորական ինքնակալության քաղա-
քականությունը»¹:

¹ „Под знаменем марксизма“, 1939 г., № 12, стр. 62.

Ինչպես հայտնի է, ցարական ինքնակալաթյունը հատկապես մեծ ջանք դրեց ազգամիջյան կոտորածներ ու ջարդեր կազմակերպելու Անդրկովկասում: 1905 թվի ռեվոլյուցիայի նախօրյակի հայ-թուրքական կոտորածներն իրենց բնույթով ամենասոսկալի էին ցարական կառավարութան կազմակերպած ազգամիջյան բոլոր կոտորածներից:

Անդրկովկասի ազգամիջյան այդ կոտորածներին առթիվ Մաքսիմ Գորկին 1905 թվին արտասահմանում մի բողաշունչ հողաված տպագրեց: Այդ հողավածում Գորկին իրեն հատուկ սրությամբ ու վճռականությամբ ցույց տվեց, որ այդ բոլոր զապանությունների հեղինակը ցարիզմն է և նրա դեմ է, որ պիտի ուզվել ամբողջ աշխարհը: Գորկու այդ ելույթը նրա նախառնելոյությունը շրջանի ամենափայլուն ելույթներին մեկն է: Ցարիզմի սև ցենզուրան, իհարկե, արգելեց Ռուսաստանի սահմաններում տպագրելու Գորկու այդ հողավածը: Այն հրապարակվեց

արտասահմանյան մամուլում — լույս տեսավ նաև տառնձին գրքույկով: Իր այդ հոգվածում Գորկին Անդրկովկասի մասին գրում է «Նա աշխատեց ջերմագին սիրում եմ այդ չքնաղ երկիրը, որ հոյակապ գեղեցիկությամբ և ուժի մարմնացումն է, նրա ձյուններով թևավորված լեռները, արագահոս, քաղցրահնչյուն գետերի ուրախ աղմուկով լեցուն նրա հովիտներն ու կիրճերը և նրա գեղեցիկ, հպարտ զավակներին:

Կովկասում եղած ժամանակ ես ամենուրեք տեսա, թե ինչպես խաղաղ և բարեկամարար աշխատում էին վրացին, թուրքը և հայը միասին, ինչպես մանկական ուրախությամբ և պարզ կատակում էին, երգում, ծիծաղում. և աշխատեցի դժվար էր հավատալ, որ այդ պարզամիտ ու սքանչելի մարդիկ այժմ բթորեն ու անմտորեն կոտորում են միմյանց, հենթաբովանդակում նրանց գրգռող չար ու մուխ ուժին»¹:

¹ М. Горький, Ранняя революционная публицистика, стр. 117.

Գորկին Անդրկովկասի ազգային կոտորածները չի դիտում որպես եզակի և պատահական մի երևույթ. նա այդ կապում է ցարիզմի վարած ընդհանուր ազգային քաղաքականության հետ. «Ինձ թվում է, որ ամբողջ երկրի համար համահավասար ամոթաբեր արյունոտ ողբերգությունները բազմում և երևանում՝ իրենց շարժառիթներով չեն տարբերվում Քիշինևում և Վարշավայում, Ժիտոմիրում և Լոձում կատարված համանման ողբերգություններից: Նախիջևանում, Կուրսկում, Ռիգայում և Իվանովո-Վոդնևսկում — ամենուրեք երևում է իշխանությունը երկրի վրա կորցնելու երկյուղից խնթալած մի խումբ մարդկանց զազրելի դուրձը, մարդիկ, որոնք ձգտում են արյունով հանգցնել ժողովրդի՝ կյանքի ձևերի կառուցողը լինելու իր իրավունքի դիտակցությամբ պայծառ ընկելով հուրը»¹:

Գորկին որոշակի նշում է, թե ինչու են ցարիզմն ու նրա վարձու ազգային շովին-

¹ Նույն տեղում, էջ 117—118:

նիստական պարտիաները կազմակերպում ազգամիջյան այդ կոստորածները: «Պարագիտները,—գրում է իր այդ հոդվածում Գորկին,—զբում են, որ վերահաս է իրենց հոգևարքը և մոտիկ է մահը, բայց նրանք ուզում են ապրել և պայքարում են ժողովրդի կամքի դեմ, ինչպես կարող են, պայքարում են անաղնիվ, երկչոտ և խայտառակ ձևերով»¹:

1905 թվին տպագրելով Մաքսիմ Գորկու այդ հոդվածից մի հատված և շարադրելով չտպագրված հատվածների մտքերը, «Մշակ» թերթը հետևյալ սողերն է ավելացնում. «Մեր կողմից, մեր հոգու բոլոր հզորություններ ձայնակցենք մենք հանճարեղ ուսուցիչին, որ այնքան շատ նպաստում է մտցնել մասսայի խավար մտքերի մեջ եղբայրասիրություն, խաղաղություն, ազգային համերաշխություն գաղափարները»²:

¹ М. Горький, Ранняя революционная, публицистика, стр. 118.

² «Մշակ», 1905 թ., № 143:

Տասնյակ տարիներ հետո, Սովետական իշխանության օրոք, երբ Գորկին այցելեց Անդրկովկաս, տեսավ Անդրկովկասի ժողովուրդների բարեկամությունը, նրանց համերաշխ կյանքն ու շինարար աշխատանքը, մեծ հրճվանքով գրեց. «Նայում էի ես այդ մարդկանց, լսում նրանց ձայները և չէի հավատում, որ մոտիկ անցյալում ուսն չինոջանիկները, փորձելով ամրացնել ցարի իշխանությունը, կարողացան առաջացնել արյունոտ թշնամություն թուրքերի և հայերի միջև: Դժվար էր հավատալ, որ ես իր ժամանակին, գրել եմ ինքնակալության այդ հանցագործության մասին, ինքնակալություն, որը ցեղական թշնամանք էր հրահրում, չէր խորշում մասսայական սղանությունների զազրելի գործի դրդով դերից: Եվ ահա տեսնում եմ՝ Վիչեց այն ազատության քամին, որ կարող են ստեղծել միայն աշխատանքի մարդիկ, և անցյալի կոշտը չբացավ այնպես, որ, կարծես, այն չի եղել այժմ հաճախ թուրքական դպրոցներում դա-

սավանդում են հայուհիները, Աղբբեջանի գյուղացիներն իրենց անասուններն արածացնում են Հայաստանի գեղեցիկ լեռների լանջերին և Սովետների Միության աշխատավոր ժողովուրդները կազմակերպվում են որպես մի միասնական ստեղծագործական ուժ»¹։

Մաքսիմ Գորկու 1905 թվի այդ հոդվածը և տասնյակ տարիներ հետո գրած այս տողերը վկայում են մեծ հումանիստի հոգատար և խորը մարդկային վերաբերմունքի մասին զեպի մանր ժողովուրդների առօրյա կյանքը։

Գորկին ցարական Ռուսաստանի մանր ժողովուրդների իսկական բարեկամն ու պաշտպանն էր։ Տարիների ընթացքում նա բազմաթիվ հոդվածներ է գրել աղյերի խաղաղ համակեցության ու համերաշխության մասին։ Գորկին էր, որ իր կրակոտ հոդվածներով ամենուրեք ջախջախիչ հարված

էր հասցնում ցարիզմին, աղգային հարցում նրա վարած շովինիստական, թունոտ քաղաքականության համար։ 1912 թվին գրած «Ռուսական ինտելիգենցիայի և աղգային հարցի մասին» իր հոդվածում Գորկին ասում է. «Նացիոնալիզմի այդ պրոպագանդան, որ հանդիսանում է ավանյուրիստների ու պրովոկատորների մոլթ խորշերից եկող այն քաղաքականության ներշնչումների պտուղը, որը ներխուժում է ամեն տեղ, որտեղ համերաշխությունն է աճում և որը ժամանակավոր հաշտությամբ թուրքերի ձեռքով ջարդեց հայերին, այժմ փորձում է մոսկովցիների ձեռքով խեղդել կիւկիցիներին»¹։

Լենինին ուղղված իր մի նամակում Գորկին գրում է, որ հարկավոր է, քաղաքական մյուս հարցերին զուգընթաց, ուժեղացնել պայքարը հատկապես նացիոնալիզմի դեմ,

¹ „М. Горький. Материалы и исследования“, том I, стр. 65.

¹ „Наши достижения“, 1929 г., № 1, стр. 26—27.

որ նացիոնալիզմը քանի զնուծ՝ ավելի ուժեղանում է Ռուսաստանի ժողովուրդների մեջ և պատճառ դառնում ազգային արյունահեղ կոտորածների ու ջարդերի:

1913 թվի փետրվար ամսին Լենինը պատասխանում է Գորկու նամակին: Իր այդ նամակում Լենինը գրում է. «Նացիոնալիզմի նկատմամբ միանգամայն Ձեզ հետ համաձայն եմ, որ հարկավոր է դրանով ավելի լուրջ զբաղվել: Մեզ մոտ մի հրաշալի վրացի նստել ու հավաքելով բոլոր ավատերական ու այլ նյութերը, „Просвещение“-ի համար մի մեծ հոդված է գրում: Մենք դրա վրա կծանրանանք: Բայց որ մեր բանաձևերը (դրանք ուղարկում եմ տպված) «գրասենյակային ձևական պատասխաններ» են ներկայացնում, այդ մասին արգեն Դուք իզուր եք վատաբանում: Ո՛չ: Դրանք ձևական պատասխաններ չեն: Մեզ մոտ կովկասում էլ՝ ս.-գ. վրացիներ + հայեր + թուրքեր + ռուսներ տաս տարուց ավելի աշխատում էին միասին, միասնական ս.-գ. կազ-

մակերպություն մեջ: Դա ոչ թե ֆրազ է, այլ ազգային հարցի պրոլետարական լուծում: Միակ լուծումը՝ Վյուպես էր և Ռիգայում՝ ռուսներ + լատիշներ + լիտվացիներ. անջատվում էին միայն սեպարատիստները — Բուդզը: Նույնը՝ Վիլնոյում»¹:

Այդ հրաշալի վրացին, որի անունը կոնսպիրատիվ նկատառումներով Լենինը չի հիշատակում — մեծ Ստալինն էր: Լենինի խոսքը Ստալինի վեհնայում գրած «Ազգային հարցը և Սոցիալ-դեմոկրատիան» հայտնի աշխատություն մասին է, որը տպագրվեց «Просвещение» ժուռնալի 1913 թվի համարներում: Իր այդ աշխատության մեջ ընկեր Ստալինը փայլուն կերպով ավեց ազգային հարցի մարքսիստական լուծումը և ծրագրեց բոլշևիկների անելիքներն ազգային հարցում:

Ինչպես հայտնի է, Գորկին, քաղաքական դժվարին ու բարդ իրադարձությունները

¹ Ленин, Соч., том XVI, стр. 328.

ճիշտ ըմբռնելու և կողմնորոշվելու համար, խորհրդով միշտ դիմում էր Լենինին, որը բացառիկ սիրով նրան օգնում, բացատրում էր իրերի զրույթյունը և նրանց հետագա ընթացքը: Այդ տեսակետից հետաքրքիր է Լենինի պատասխան մի նամակը Գորկուին, որտեղ նա խոսում է դաշնակցության մասին: Հավանորեն Գորկին իր նամակում հարցրել է դաշնակցականների որևէ ելույթի կամ արարքի մասին, և Լենինը 1913 թվի իր մի նամակում Գորկուին պատասխանում է. «Դաշնակների մասին ես ոչինչ չեմ լսել: Բայց գտնում եմ, որ այդ լուրն անմիտ է: Դա կառավարության կողմից է բաց թողնված, որ ցանկանում է կռիւ տալ թյուրփահայատանը»¹:

Գորկու այն նամակը, որին պատասխանում է Լենինը, ցավով սրտի չի հրապարակված և դժվար է կռահել, թե կոնկրետ՝

¹ „Письма Ленина Горькому“, Москва, 1933 г., стр. 80.

Գորկու չոր հարցումին է վերաբերում Լենինի այս պատասխանը: Այնուամենայնիվ, Լենինի այս տողերը որոշակի վկայում են այն մասին, որ Գորկին հետևում էր հայերի հասարակական կյանքին, նրանց մեջ տեղի ունեցող քաղաքական պայքարին:

* * *

Ինչպես հայտնի է, գեռես 1905 թվի նախօրյակին, երբ Մաքսիմ Գորկին կապվեց Ռուսաստանի բանվորական շարժման հետ և հետո հարեց Ռուսաստանի Սոցիալ-դեմոկրատական Բանվորական Պարտիայի բոլշևիկյան թևին, բուրժուական մամուլն ու գրական քննադատությունը մեծ վայնասուն բարձրացրին Գորկու շուրջը. տասնյակ հոդվածներ տպագրվեցին այն մասին, որ Գորկու տաղանդն այլևս չի փայլում առաջվա պես, որ Գորկու գեղարվեստական երկերը լոկ հրապարակախոսական ճառեր են, որ նա սոսկ մի պրոպագանդիստ է և մի շարք նման պրովոկացիոն հայտարարություններ

Գորկու հասցեին: Այդ գործում փոքր դեր չէր կատարում մենչևիկյան և սե-հարյու-րյակային քննադատությունը: Պայքարը Գորկու շուրջն առանձնապես սուր բնույթ ստացավ 1905 թվից հետո սկսված ռեակ-ցիայի տարիներին: Բոլշևիկյան պարտիան, Լենինի - Ստալինի գլխավորությամբ, իր պաշտպանության տակ առավ պրոլետարիա-տի մեծ երգչին: Լենինը գրում էր. «Կասկած չկա, որ Գորկին հսկայական գեղարվեստա-կան մի տաղանդ է, որը շատ օգուտ է բե-րել և կրերի համաշխարհային պրոլետարա-կան շարժմանը»¹: Պայքարը Գորկու համար և Գորկու դեմ ոչ թե նեղ գրական պայքար էր, այլ լուրջ և բավական սուր բնույթի քաղաքական պայքար: Դա պայքար էր մի կողմից՝ հանուն պրոլետարական, սոցիալիս-տական կուլտուրայի զարգացման ու հաղ-թանակի, իսկ մյուս կողմից՝ պայքար հա-նուն բուրժուազիայի իդեոլոգիայի, հանուն

¹ Ленин, Соч., том. XX, стр. 41.

կուլտուրայի հին, նեխված, ռեակցիոն տրա-դիցիաների պահպանման: Ռուս իրականու-թյան մեջ տեղի ունեցող այդ պայքարն իր խորն արձագանքն էր գտնում նաև Անդրը-կովկասում:

Հայ իրականության մեջ Գորկու համար մղվող պայքարը գլխավորում էին Լենինի ու Ստալինի լավագույն գինակիցներ և ա-շակերտներ Ստեփան Շահումյանն ու Սու-րեն Սպանդարյանը:

Իրենց շուրջը համախմբելով բոլշևիկյան լավագույն կադրերին (Հակոբ Հակոբյան, Ա. Մուսվյան և ուրիշ.), Շահումյանն ու Սպանդարյանը խոշոր դեր կատարեցին հայ իրականության մեջ Գորկուն մեծարելու, նրա ստեղծագործությունները թարգմանա-բար մասսայականացնելու և նրա թշնամի-ներին, որոնք միաժամանակ բանվոր դա-սակարգի թշնամիներն էին, ջախջախելու գործում: Ինքը՝ Շահումյանն առաջինն էր, որ թարգմանեց Մաքսիմ Գորկու «Մի ան-գամ աշնանը...» հիանալի պատմվածքը: Դա

առաջին երկն էր Գորկուց, որ հայերեն լեզվով առանձին գրքով լույս տեսավ 1901 թվին: Շահումյանի ցուցումներով Գորկուց թարգմանություններ են կատարում նաև Հակոբ Հակոբյանը, Ա. Մուսվյանը և շատ ուրիշները: Բայց թարգմանությունները բավական չէին, հարկավոր էր աշխատավոր լայն մասսաներին ծանոթացնել Գորկու կյանքին ու պայքարին, հարկավոր էր ցույց տալ Գորկու, որպես արվեստագետի ու մտածողի, համաշխարհային նշանակությունը:

1911 թվին Շահումյանը բողեիկյան մամուլում հանդես է գալիս մի ընդարձակ քննադատական հոդվածով Գորկու ստեղծագործությունների մասին: Իր այդ հոդվածում լենինյան հատուկ սրությամբ Շահումյանը հարվածում է բուրժուազիայի բուրժուազիկ լակեյներին, որոնք ամեն կերպ ձգտում էին վարկաբեկել, աղավաղել Գորկի արվեստագետին և նրա հասարակական ու քաղաքական դեմքն Անդրկովկասի աշխատավորության առաջ:

Շահումյանն իր այդ հոդվածի հենց առաջին տողերից բնորոշում է Գորկու, որպես գրողի, դերը ռուս հասարակական կյանքում: Նա գրում է. «Մաքսիմ Գորկին ռուս բանվորների սրբերին է: Նվ դա միանգամայն հասկանալի է: Դուրս գալով ժողովրդական «ստորին» խավից, ինքնուս-գրող, նա իր մեջ զարգացրեց խոշոր գեղարվեստական տաղանդ: Այլա հասնելով գրական փառքի բարձունքներին, դառնալով պաշտոնական ընթերցող հասարակության կուռքը՝ իր բնական զարգացման ընթացքով նա եկավ բանվորների մոտ, որոնց նա բերեց իր գեղարվեստական տաղանդը, կռիվներից նրանց հետ մի գրողակի տակ, զարձավ նրանց երգիչն ու կենցաղագիրը»¹:

Բնորոշելով Գորկու մեծությունն ու դերը, Շահումյանն անցնում է այն պայքարին, որ տարվում էր Գորկու շուրջը: «Ներկայումս, — գրում է Շահումյանը, — դուք չեք

¹ „Современная жизнь“, 1911 г., № 1.

գտնել ոչ մի աշխատանք կոչված «առաջադիմական» թերթ՝ մայրաքաղաքի կամ գավառական, որ ժամանակ առ ժամանակ, այս կամ այն ձևով, գիտակցաբար թե անգիտակցաբար, վերժառու չլինի Գորկուց, նրա համար, որ նա երես դարձրեց «հասարակությունից» և վնասը բանվորների մոտ: Եվ առհասարակ միջոցների մեջ խտրություն չդնող բուրժուական մամուլը, այդ գեպքում, հաճախ կանգ չի առնում անթույլատրելի ձևերի առաջ, որպեսզի վրեժխնդիր լինի Գորկուց»¹:

Մերկացնելով մի շարք բուրժուական քննադատներին, որոնք աշխատավորության ու ժողովրդի առաջ, գրական բարձրի տեսակետից անթույլատրելի և երբեմն ուղղակի քրեական միջոցներով խեղաթյուրելի, աղավաղել են Գորկու ստեղծագործությունները, Շահումյանը գրում է. «Նման «քննադատները» խոսելով բանվորական գրող Գորկու

մասին, ինչպես նաև առհասարակ այն բոլորի մասին, ինչ վերաբերում է բանվորներին, ոչ մի կերպ չեն կարողանում խուսափել... ստից, խեղաթյուրումներից, զրպարտություններից»¹:

Իր այդ հոգվածում կանգ առնելով Գորկու «Ինքնուս գրողների մասին» հոգվածի վրա և ցույց տալով այն բացառիկ հոգատար վերաբերմունքը, որ հանդես է բերում Գորկին գեպի ժողովրդի գրողները, նրանց ստեղծագործություններն ու հոգսերը, Շահումյանը գրում է. «Ռուս գրականության մեջ, գոնե արդի գրականության՝ մենք չգիտենք մի այլ գրող, որ այն աստիճան բարոյական, նրբագգաց ու մաքուր լինի, ինչպես Գորկին է: Հարկավ, մենք այդ առում ենք ոչ միայն վերահիշյալ հոգվածի հիման վրա, այլ նկատի ունենալով նրա բոլոր գրվածքները, նրա ամբողջ գրական գործունեությունը»²:

¹ „Современная жизнь“, 1911 г., № 1.

¹ Նույն տեղում:

² Նույն տեղում:

Շահումյանը Գորկու մասին իր այդ հափազանց արժեքավոր հոդվածն ավարտում է հետևյալ բոցաշունչ խոսքերով. «Գորկին պրոլետարական գրականության գարդն ու պարծանքն է»... և «բանվորները հպարտությամբ կարող են ասել—այո՛, Գորկին մե՛քն է, մա մեր նկարիչն է, մեր բարեկամն ու զինակիցը՝ աշխատանքի ազատագրման մեծ պայքարում»¹:

Շահումյանն առհասարակ առիթը բաց չի թողել իր ջերմ խոսքն ասելու Գորկու մասին: 1916 թվին իր մի հոդվածում, խոսելով Գորկու աշխատակցությունը հրատարակվող «Летопись» ամսագրի մասին, Շահումյանը գրում է. «Ներկա համարի գեղարվեստական բաժնի դարդը, ինչպես միշտ, Գորկու պատմվածքն է՝ «В людях» վերնագրով, որը գեռ շարունակվում է: Այդ գրվածքն ինքնակենսագրական բնավորություն է կրում և վերաբերում է Գորկու

¹ «Современная жизнь», 1911 г., № 1.

պատանյական տարիներին: Նրա «Детство»-ի հետ միասին, որ լույս է տեսել առանձին գրքով, այդ աշխատությունն անշուշտ գրավելու է աչքի ընկնող տեղ ուսական գեղարվեստական գրականության ամենափայլուն գործերի շարքում: Գորկու ամեն մի առղը կարդացվում է մեծ էսթետիկական հաճույքով ու հետաքրքրությամբ»¹:

Շահումյանը հատուկ հոգվածով հանդես է եկել Գորկու խմբագրած «Հայ գրականություն» ժողովածու»-ի առթիվ, բայց այդ մասին մի քիչ հետո, երբ կանցնենք այդ ժողովածուն կազմելու և հրատարակելու պատմությունը:

Սուրեն Սպանդարյանը նույնպես բարձր է գնահատել Գորկու մեծ տաղանդը պրոլետարական ռեվոլյուցիայի պատմական գործում և իր ելույթներում ու հոդվածներում ամենուրեք նրան մեծարել ու մասնաշաղկապ

¹ «Պայքար», 1916 թ., № 37:

նացրել է: Դեռևս 1907 թվին իր «Քաղաքական ակնարկներ» հոդվածաշարքը Սպանդարյանն ավարտում է հետևյալ տողերով. «Բարձրանում է սեփույրացի ալիքը, սկսվում է մակընթացությունը... «փոթորիկն անել թող ուժգին պայթի»¹:

Ինչպես հայտնի է, «փոթորիկն անել թող ուժգին պայթի» խոսքերը վերցված են Գորկու «Մրրկահավից»: Բոլշևիկյան պարտիայի առաջավոր մարտիկները, Լենինի և Ստալինի ցուցումներով, միշտ օգտագործել են Գորկու ղեկավարվածության խոսքն իրենց սեփույրացի ագիտացիայի և պրոպագանդայի գործում: Այդպես է վարվել նաև Ս. Սպանդարյանը:

1908 թվին ղուրս գալով Տոլստոյի մասին Լենինի գրած հոդվածի շուրջը բուրժուական մամուլի բարձրացրած վայնասունի դեմ, Սպանդարյանն իր «Ազնիվ վրդովմունք» հոդվածի մեջ խոսում է նաև այդ

նույն մամուլում Մ. Գորկու մասին տալիս գրված հոդվածների առթիվ, որոնց մեջ «Լան շատ սովորական լիբերալ ճիչեր ֆանատիզմի, աղանդավորություն մասին, կա Մ. Գորկու կենդանի կեղծ, մի խոսքով՝ բուրժուական լրագրական երգեհոնի ամբողջ ղեկավարությամբ»¹:

1910 թվին Սպանդարյանն իր մի հոդվածում շարադրում է երեխաների դաստիարակության մասին Գորկու գրած ղեկուցման հիմնական մտքերը:

Ս. Սպանդարյանի, Ս. Շահումյանի ղեկավարությամբ, ցուցումներով ու օժանդակությամբ հայ իրականության մեջ խոշոր աշխատանք է տարվել Գորկու մասնաշաղկապման ու մեծարման համար: Այդ տեսակետից լուրջ ուշադրության արժանի է Ա. Մոսկովյանի կատարած աշխատանքը: 1916 թվին ընկ. Մոսկովյանը «Պայքար» թերթում հանդես եկավ մի հատուկ հոդվա-

¹ „Бакинский пролетарий“, 1907 г., № 2.

¹ „Бакинский рабочий“, 1908 г., № 7.

ծով և վերլուծեց Գորկու գեղեցիկ հեքիաթները՝ Իտալիայի բանվորների կյանքից: Իր այդ հոգվածում նախապես ջրելով ոռև և հայ բուրժուական քննադատների բամբասանքները Գորկու երկերի գեղարվեստական արժեքի մասին, ընկ. Մռավյանը ընդգծում է. «Այդ երկերը եկան ապացուցելու, որ պրոլետարական աշխարհայացքն ու աշխարհազգացումը Գորկու գեղարվեստական ստեղծագործությունը հզոր թափ են տվել և հարստացրել... Իսկ նրա «Հեքիաթները» ողողված են խոր, մարդկային անկեղծ սիրով ու մարգարեական հավատով դեպի մարդկությունը՝ պայծառ ապագան: Ամբողջ գրքից բուրբում է մի զարմանալի ու վաբակիչ լավատեսություն, կենսաթրթիռ աշխարհազգացում»¹:

Բացի այդ հոգվածից՝ Մռավյանը ձեռնամուխ է լինում Գորկու իտալական գեղեցիկ հեքիաթների թարգմանության գոր-

¹ «Պայքար», 1916 թ., № 10:

ծին: Իր այդ թարգմանություններից մի քանիսը նա տպագրում է «Պայքար»-ի 1916 թվի համարներում:

Պրոլետարական նշանավոր բանաստեղծ Հակոբ Հակոբյանը 1914 թվին թարգմանում է Գորկու իտալական հեքիաթներից երկու կտոր և հրատարակում առանձին գրքով: Իսկ հետագա տարիներում գրած իր մի հոգվածում Հակոբյանը նշում է. «Մաքսիմ Գորկին հեղաշրջեց մեր դարի ամբողջ գրականությունը, մեր դարի նոր սերնդի մտքերն ու հայացքները, նրա սպասելիքներն ու ակնկալումները... Նրա գործերը հիմնովին բողբ են ցարական ռեժիմի դեմ, նրա ամեն մի տողի տակ թափված են ցասումն ու զայրույթը տիրող կարգերի դեմ, կապիտալիստական բռնակալությունը»¹:

Բոլշևիկյան քննադատությունը հետևում է հայ լավագույն ու առաջավոր ինտելի-

¹ «Պրոլետար», 1936 թ., № 140:

գենցիան: Հանգես են դալիս մեր լավագույն զբոզները և հողվածներով ու ելույթներով իրենց ձայնը միացնում Գորկու հուժկու ձայնին:

Մեր ականավոր զբոզներից Վրթանես Փափազյանը բացառիկ սեր է տածել ղեպի Գորկին ու նրա ստեղծագործությունները: Այդ սերը ղեպի Գորկին Փափազյանն արտահայտել է իր նամակներում, Գորկու մասին գրած իր հոգվածներում ու զբաղան ելույթներում: Որպես քաղաքացի, ստեղծագործող ու հասարակական գործիչ, Գորկին շատ կողմերով մոտ է եղել Վրթանես Փափազյանի սրտին: Գորկու ըմբոստ հոգին, նրա հուժկու, աղստամբ ձայնը տիրող կարգերի դեմ հաճախակի արձագանք է գտել Փափազյանի ստեղծագործությունների ու նրա հրապարակախոսական հոգվածների մեջ: Հատկապես նշանակալից է Փափազյանի երկու հոգվածը, որտեղ սլարգ ու որոշակի զբոսորդում է Փափազյանի վերաբերմուն-

քը ղեպի Գորկի գրողն ու հասարակական գործիչը:

Գորկու հրապարակախոսական ելույթների մեջ առանձին տեղ են գրավում 1913 թվին գրած «Կարամազովշչինայի մասին» և «Դարձյալ կարամազովշչինայի մասին» հոգվածները: Դա մի բացառիկ համարձակ ելույթ էր ռուսական սև սեպիցիայի հետևանքով արվեստի ու զբաղանության ասպարեզում ստեղծված՝ նեխված ճահճի մասին: Գորկու այդ ելույթն իր վրա բեռեց ժամանակի հասարակական-գրական միտքը: Մի սոսկալի արշավանք սկսվեց Գորկու դեմ:

Մոսկվայի Գեղարվեստական թատրոնի երկու նոր բեմադրությունները առաջացրել էին Մաքսիմ Գորկու զայրույթը: Այդ բեմադրությունները Դոստոյևսկու «Եղբայրք Կարամազովսիներ» և «Բեսի» վեպերի սցենարով կաներն էին: Գորկին իր զայրույթն արտահայտեց հրապարակորեն: Իր վերոհիշյալ հոգվածներում մի շարք օրինակներով ցույց տալով Դոստոյևսկու այդ երկերի

միանգամայն փնասակար, ռեակցիոն էութ-
թյունը, Գորկին գրում է. «Իսկ ինչ՞եւ փոր-
ձում են հասարակության ուշադրությունը
բեռել մեր ազգային պոփխիկայի հենց այդ
հիվանդագին երևույթների վրա: Այդ բոլորն
անհրաժեշտ է հաղթահարել, նրանցից հար-
կավոր է բուժվել, անհրաժեշտ է ստեղծել
առողջ մթնոլորտ, ուր այդ հիվանդություն-
ները չկարողանան տեղ գտնել:

Իսկ մեզ մոտ ցույց են տալիս թարախա-
կալած խոցեր, դիակացած մարմիններ, հար-
կադրելով մտածել, թե մենք ապրում ենք
մեռած հոգիների և կենդանի դիակների
մեջ»¹:

«Կարամազովշչինայի մասին» իր այդ բո-
ցաշունչ, մարտական հոգվածը Գորկին ա-
վարտում է՝ դիմելով հասարակության լա-
վագության և առողջ մասին՝ միանալու իր կո-
չին և բողոքելու անկումային, հիվանդոտ

¹ М. Горький, Литературно-критические
статьи, стр. 146.

արվեստի դեմ: Գորկին գրում է. «Ես առա-
ջարկում եմ բոլոր հոգեպես առողջ մարդ-
կանց, բոլոր նրանց, ում համար պարզ է
ռուսական կյանքի առողջացման անհրաժեշ-
տությունը, բողոքել Դոստոյևսկու երկերը
բեմադրելու դեմ»¹:

Իսկ իր երկրորդ՝ «Դարձյալ կարամազով-
շչինայի մասին» հոգվածում Գորկին կոչ
է անում. «Անհրաժեշտ է արիություն քարո-
զել, անհրաժեշտ է հոգեկան առողջություն,
գործ, այլ ոչ թե ինքնազննում, անհրաժեշտ
է վերագարձ դեպի եռանդի աղբյուրը—
դեպի դեմոկրատիան, դեպի ժողովուրդը,
դեպի հասարակությունն ու գիտությունը»²:

Գորկու այդ կոչը խոշոր հասարակական
երևույթ էր Ռուսաստանում ափրդ սեռե-
ցիայի դեմ ուղղված բանվորական ռեվոլյու-
ցիոն շարժման նոր վերելքի սկզբին:

Ռուսական լավագույն և առաջավոր ին-

¹ Նույն տեղում, էջ 148:

² Նույն տեղում, էջ 153:

տելիզենցիան իր ձայնը միացրեց Գորկու
ձայնին, բայց ռուսական ինտելիզենցիայի
մի սովոր մասը դուրս եկավ Գորկու գեմ:
Պայքարը բավական սուր ընույթ ուներ, նա
տարածվեց նաև Եվրոպայում ու Արևելքում:
Ռուսաստանի ժողովուրդներին մեջ այդ պայ-
քարը նույնպիսի սուր ընույթ ուներ, ինչ-
պիսին նա ուներ ռուս իրականության մեջ:

Վրթանես Փափաղյանը հայ իրականու-
թյան մեջ առաջինն էր, որ իր ձայնը միաց-
րեց Գորկու հուժկու ձայնին. նա լիովին
համամիտ էր Գորկու հետ, նրա խոսքերը
ըլլաում էին իր՝ Փափաղյանի սրտից:

Ընդարձակ մի հոգվածով հանդես գալով
Զմյուռնիայում հրատարակվող «Հայ պա-
կանություն» ամսագրի մեջ, Փափազյանը
լիովին պաշտպանում է Գորկիու հայացքնե-
րը: Մաքսիմ Գորկիու հիմնական մտքերը
շարադրելով իր հոգվածում, ընդարձակ մեջ-
բերումներ անելով նրանից, Փափազյանը
գտնում է, որ Գորկիին միանգամայն իրա-
վացի է, և հասարակական մոտավոր կյանքի

այդ հիվանդագին երևույթների դեմ պայ-
քարելու խնդիրները ժամանակին են դրվում:

Զինվելով Գորկու այդ մարտական մտքերով, Փափազյանն այդ նույն հոգվածում մի քննական հայացք նետելով հայ գրական-նության, հայ պրական միջնորդների վրա, ասում է. «Եկեք այժմ, հայ ընթերցողներ, փոխենք այս բոլոր ասածները մեջ «ռուս» բառը «հայ» բառի և զննենք պահ մի, թե արդյոք հայ գրական մտավոր շարժումը ևս չի ապրում նույնպիսի հոգեկան աղքատություն մի շրջանում, ուր ամեն ուժ պատկացել է. և, պատիվություն հետ, թե չհնչու-թյուններն են մեծություն կարգն անցել և թե մարդկային ու քաղաքացիական պարտականությունները մեծումը ազատասիր-րություն անուն ստացել: Հիրավի Գորկու կողմը պատշաճում է հայ մտքին ևս այս մեր թշվառ օրերում»):

Փափազյանն իրավացիորեն արձանագրում

¹ «Հայ դրականություն», 1913 թ., № 5:

է իր հոգւածում այն հանգամանքը, որ ուս-
սական իրականութեան համեմատութեամբ
հայ մտավոր կյանքն ավելի վատթար վի-
ճակում է: Փափաղյանը մի շարք փաստեր
բերելով հայ իրականութեանից, բավական
համոզիչ կերպով հիմնավորում է իր միտ-
քը. «...Մեր մեջ էլ սկսել է հնչել այն միտ-
քը, թե «չկա ֆլասակար գրականութիւն»...,
«չկա որեւէ ստեղծագործութիւն, որ ֆլա-
սակար լինի, եթե նա պատկերացած է գե-
ղարվեստորեն, և եթե նրա մտքերը արհա-
մարհանքի տան նույնիսկ ամեն վսեմ գա-
ղափար, ամենայն շարժում»... այդպէս
մտածողները երեւի ֆլասակար չեն համարել
այն վեպն անգամ, որի մեջ ներքողվում է
տափամուտութեանը՝ իր բոլոր արտառոց, այ-
լանդակված ու հիվանդագին երեւոյթներով:
Այդպէս մտածողները երեւի ֆլասակար չեն
գտել «գեղարվեստապէս արտահայտված» մատ-
նութիւն, սպանութիւն և այլ նման ախ-
տեր արդարացնող գրվածքներ... Հիւսիս-
տափամուտ գրականութիւնը սկսում է իջնել

իր բոլոր խենեշ երեւոյթներով, որպէս «նոր
խոսք և նոր արժեք»: Անցնելով Ռուսաս-
տանից, պոռույտ գործելով, 1906 թվից ի վեր,
ամբողջ Եվրոպան, մինչդեռ այդ գրակա-
նութիւնն արդեն արհամարհանքի է մատ-
նվում մեծ ազգերի մոտ—մեր մեջ նա «նոր
արժեքների» հավակնոտութեամբ՝ ձգտում է
ասպարեզի միակ տերը դառնալ...»¹:

Միանգամայն իրավացի են Փափաղյանի
գիտողութիւնները հայ իրականութեան մա-
սին: Ռեակցիայի դաժան տարիները մտքի
սոսկալի աղքատութիւն էին ստեղծել նաև
հայ իրականութեան մեջ: Բուրժուական ու
մանր բուրժուական ինտելիգենցիան փա-
կուղու մեջ ֆնալով՝ իր անկման վերջին ճի-
չերն էր արձակում: Հայ բուրժուական մա-
մուլում այդ օրերին սկսել էին լայն տեղ
գտնել պոռնոգրաֆիական, անկուսային, հիւ-
թերիկական ճիչերով լի գրվածքները:

Փափաղյանը քաջ ծանոթ էր հայ մտավոր

¹ «Հայ գրականութիւն», 1913 թ., № 5:

դարձնել Գորկու այդ աշխատությունը հայ ընթերցող լայն մասսաների համար:

* * *

Մաքսիմ Գորկին գեպի հայ գրականությունն առանձնապես մեծ ուշադրություն ու հետաքրքրություն է հայտարարում 1915—1916 թվականներին, երբ նրան վերջապես հաջողվում է սկսել մի տասնյակ տարի առաջ ծրագրած, խոշոր նշանակություն ունեցող, բայց մեծ դժվարությունների հետ կապված—Ռուսաստանի մանր ժողովուրդների գրականությունը ուսուցանելու լեզվով հրատարակելու գործը: Պատերազմական ծանր օրերին և ցարիզմի սևակցիայի կան ծանր պայմաններում, միայն Մաքսիմ Գորկու պես՝ ռեվոլյուցիայի մրդահավը կարող էր ձեռնամուխ լինել այդպիսի դժվարին, բայց խիստ անհրաժեշտ մի գործին: Գորկին սկսում է հրատարակել մեծածավալ ժողովածուներ Ռուսաստանի ժողովուրդների գրականությունից: Այդ սերիայի առաջին

գիրքը «Հայ գրականության ժողովածու»-ն էր, որ լույս տեսավ 1916 թվին Պետերբուրգում, Մաքսիմ Գորկու խմբագրությունը: Այդ ժողովածուի երկտող առաջաբանում կարգում ենք. «Հայ գրականության ժողովածու»-ն ըստ հերթականության առաջինն է այն մի շարք ժողովածուներից, որոնք նվիրված են լինելու մեզ հետ միասին Ռուսաստանում ապրող ազգությունների գրական ստեղծագործությանը: Մոտ ապագայում «Պարոն» հրատարակչությունը լույս կընծայի նաև լատիշական, ֆիննական, թաթարական, հրեական, ուկրաինական և այլ ազգությունների գրականության ժողովածուներ:

«Հայ գրականության ժողովածու»-ն նվիրված է ռուսահայերի գրական ստեղծագործությանը և կազմված է հայ բանաստեղծ Վահան Տերյանի պլանով»:

Այդ առաջաբանում ասված է նաև, որ ժողովածուին աշխատակցել է Լ. Ա. Քալանթարը և որ խմբագրությունն արժեքավոր

ցուցումներ է ստացել ուսու բանաստեղծ Վ. Յա. Բրյուսովից և պրոֆ. Յու. Վեռնովսկուց:

«Հայ գրականության ժողովածու»-ի մեջ գետեղված են Ռ. Պատկանյանի, Ս. Շահազիզի, Գ. Սունդուկյանի, Բաֆֆու, Հ. Հովհաննիսյանի, Ա. Ծատուրյանի, Ա. Շիրվանզադեի, Հովհ. Թումանյանի, Ա. Իսահակյանի, Վ. Տերյանի, Գ. Դեմիրճյանի, Մ. Մանվելյանի և ուրիշ գրողների ստեղծագործությունները:

Ուշագրավ ու չափազանց հետաքրքրական է այն խոշոր աշխատանքը, որ կատարել է Մաքսիմ Գորկին «Հայ գրականության ժողովածու»-ն կազմելու և խմբագրելու գործում: Գորկին անձամբ կապվում է ժամանակի ուսու նշանավոր բանաստեղծների հետ և նրանց մասնակից է դարձնում «Հայ գրականության ժողովածու»-ի նյութերի թարգմանությունը: Այդ բանաստեղծների շարքումն էին 20-րդ դարի ուսուական պոեզիայի նշանավոր դեմքերը — Ալեքսանդր Բլոկը,

СБОРНИКЪ АРМЯНСКОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

ПОДЪ РЕДАКЦІЕЙ М. ГОРЬКАГО

КНИГОИЗДАТЕЛЬСТВО ЛАРУСЬ-А. Н. ТИХОНОВА

ПЕТРОГРАДЪ

Վալերի Բրյուսովը, Բալմոնտը և ուրիշները:

Թե՛ հրքան մեծ ու լայն էին Գորկու ծրագրերը հայ գրականության նկատմամբ, այդ երեւում է բանաստեղծ Վահան Տերյանի 1915 թվականի բազմաթիվ նամակներին: Տերյանը Գորկու հավատարիմ օգնականն էր «Հայ գրականության ժողովածու»-ն կազմելու և խմբագրելու գործում: Նա բազմաթիվ հանդիպումներ ու զրույցներ է ունեցել Գորկու հետ հայ ժողովրդի, նրա գրականության, արվեստի և այլ հարցերի շուրջը: Ցավոք սրտի, բանաստեղծ Տերյանը երկար չապրեց, որ հետագայում գրի առնեի իր հանդիպումներն ու զրույցները մեծ դրողի հետ. մեզ մնում է օգտվել միայն այն ցիրուցան տեղեկություններից, որ կան բանաստեղծի նամակներում և ապա՝ ողջ գրողների հիշողություններից ու նամակներից, որ վերաբերում են դարձյալ այդ շրջանին:

1915 թվի ապրիլի 2-ին, իր ծանոթներից մեկին ուղղած նամակում Տերյանը գրում է. «Այսօր գնացինք Մաքսիմ Գորկու մոտ ևս

և Քալանթարը: Առաջարկում է կազմել մի ժողովածու՝ հայոց գրականութեան նվիրված: Մանրամասն գրելը շատ երկար կլինի, ասեմ այսքանը, որ ժողովածուն շատ մեծ չի լինելու — մոտ քսան տպ. թերթ, մի կամ երկու առաջաբանով, մեկը հայ էջանքի ներկային և անցյալին նվիրված, մյուսը՝ հայ գրականութեան մի տեսութիւն: Մնացյալը պիտի լինի գեղարվեստական երկերից կազմված: Գերակշռութիւն կանանք ժամանակակից գրականութեան, իհարկե, տալով հնից նշանավորն ու հետաքրքրականը: Պոեզիան խոստանում է Գորկին թարգմանել տալ ոտու պոետներին մեր օգնութեամբ և առհասարակ շատ և շատ սիրալիր և պատրաստակամ էր»:

«Հայ գրականութեան ժողովածու»-ն կազմելու կապակցութեամբ դա Տերյանի առաջին հանգիպումն էր Գորկու հետ. այնուհետև, որոշ նախնական աշխատանք կատարելուց հետո, Տերյանը գնում է Ֆինլանդիա, Գորկու ամառանոցը՝ Մուստա-Մյակի: Ռուս բանաստեղծ Դիմիտրի Նիկոլայեվիչ Սեմյո-

նովսկին վերջին տարիներս Գորկու մասին հրապարակած իր չափազանց հետաքրքրական հիշողութիւններէ գրքում ի միջի այլոց խոսում է նաև այն մասին, թե ինչպես նա հանդիպել է Տերյանին Ֆինլանդիայում, Գորկու մոտ: Ահա թե ինչ է գրում Սեմյոնովսկին. «Հեռեկելով Գորկուն, ես մտա մի ընդարձակ ու հաճելի կահավորված սենյակ: Սեղանի վրա մեղմ լույս էր արձակում լուսամտովով քողովորված լամպը:

Սեղանի շուրջը նստած էին երեք հոգի, որոնք ղիտում էին գրավյութաները, — դրանք էին՝ թխադեմ երիտասարդ, հայ բանաստեղծ Տերյանը, նրա կողքին՝ թիկնեղ, սավրված երեսի եռանգուն արտահայտութեամբ Ա. Ն. Տիխոնովը, որի հասցեով ձմեռը ես բանաստեղծութիւններ էի ուղարկել և նրա դեռատի կինը:

Երբ Գորկին ինձ ծանոթացրեց հյուրերի հետ, վերսկսվեց իմ դալու պատճառով ընդհատված խոսակցութիւնը:

Գորկին հագում էր, թավ բեխերի տակից

բայ թողնելով ծխախոտի ծխի քուլաներ: Տերյանը հարցրեց:

— Ալեքսեյ Մաքսիմովիչ, ինչո՞ւ Դուք բանաստեղծություններ չէք գրում:

— Ես գրում եմ, սակայն գրածս ոչ ոքի չեմ կարդում, — պատասխանեց Գորկին և ժպտաց այնպես, որ գծվար էր հասկանալ — նա հանաք է անում, թե՞ լուրջ է ասում:

Նա մի քիչ լռեց և քմծիծաղ տալով՝ ավելացրեց.

— Այո, գրում եմ: Եվ հետո մի գեղեցիկ օր կվերցնեմ և ի դարմանք բոլորի կտալս: գրեմ սիրային լրերիկայի մի գիրք:

Նիհար, վառվռուն աչքերով և զանգուր, սև մազերով վահան Սուբխասի Տերյանն ուսանում էր Պետրոգրադի մի ինչ-որ ինստիտուտում: Հայ գրականության մեջ նրա անունն արդեն հայտնի էր: Տերյանի բանաստեղծությունները ուսուներեն թարգմանում էին Բրյուսովը և Բալմոնտը: Ռեվոլյուցիայից կարճ ժամանակ հետո բանաստեղծը վախճանվեց: Նեկրոլոգի ժլատ տողե-

րից ես իմացա այն, ինչ որ Տերյանի հետ ծանոթանալիս ինձ չէր ասել Ալեքսեյ Մաքսիմովիչը: Այն ժամանակ արդեն, 15 թվին, նա բուշեիկ էր և հայ ժողովրդի ազատագրության համար պայքարող աչքի ընկնող մարտիկ:

Ա. Ն. Տիխոնովը վիպակներ էր գրում և օգնում էր Գորկուն՝ նրա հրատարակչական ձեռնարկություններում:

Դառնալով Տիխոնովին և Տերյանին, Ալեքսեյ Մաքսիմովիչը սկսեց խոսել հայ գրականության ժողովածուի հրատարակության մասին: Սեղանի վրա երևաց թուղթ և մատիտ: Տերյանը սկսեց թվել հայ գրականագետներին և ողջ բանաստեղծ-թարգմանիչների ազգանունները, որոնց կարելի էր ներգրավել ժողովածուի աշխատանքներին: Գորկին գրի է առնում¹:

Գորկու մասին լույս տեսած բազմաթիվ

¹ Дм. Семеновский — А. М. Горький (письма и встречи), Москва, 1938 г., стр. 33—35.

հիշողությունները հեղինակները համարյա բոլորն էլ միաձայն վկայում են այն մասին, որ Գորկին շատ շուտով կարողանում էր ճանաչել տաղանդավոր գրողներին և բացառիկ հոգ էր տանում այդպիսիների նկատմամբ: Գորկին լավ ճանաչեց նաև բանաստեղծ Տերյանին և սիրեց նրան: Տերյանի բանաստեղծությունների ուսերեն թարգմանություններից դատելով անգամ, Գորկին տեսնում է, որ Տերյանն իսկական բանաստեղծ է:

Տերյանը մի շարքից մնում է Գորկու մոտ՝ Մուսսոտ-Մյակի: Այդ օրերն անմոռանալի էին Տերյանի համար: Գորկին նրա վրա խորն ու անջնջելի տպավորություն էր թողել: Եվ Տերյանը բազմաթիվ նամակներում իր հիացմունքն էր արտահայտում մեծ գրողի ու հասարակական գործչի հանդեպ: Իր ծանոթներից մեկին Տերյանը գրում է, «Ժնքը Գորկին շատ ազնվական մարդ է և շատ սիրելի—այնքան սրտով ու պարզ, որ երևակայել չես կարող և միևնույն ժամանակ

օտար և ոչ համակրելի մարդկանց նկատմամբ խիստ ու կծու: Ինձ երեկոներին պատմում էր իր կյանքից, պատմեց մի քանի սրտաշարժ ու գեղեցիկ էպիզոդ»:

Գորկին Տերյանի օգնությունը մի չափազանց ընդարձակ պլան է կազմում հայ գեղարվեստական գրականությունը ուսերեն լեզվով հրատարակելու և մասսայականացնելու համար: Գորկու այդ պլանի մասին Տերյանը խոսում է Ն. Թումանյանին ուղղած իր մի նամակում. «Մեր ժողովածուն,— գրում է Տերյանը,— պիտի նվերված լինի և՛ պրոզային, և՛ պոեզիային և հետո ծավալը չի ուզում (Գորկին) շատ մեծացնել, որպեսզի չի ժողովածու էլ պիտի հրատարակե Գորկին (իր ժողովածու էլ պիտի հրատարակե Գորկին)՝ խմբագրությամբ և նորից ես կազմեմ»՝ նվիրված տաճկահայ գրականության: Իսկ հետո պիտի հրատարակե մի շարք գրքեր «Հայկական գրադարան» վերնագրի տակ, որի մեջ պիտի մտնեն թարգմանություններ մեր հեղինակների առանձին գործերի, առան-

ձին վեպեր և այլն, որ ժողովածուի մեջ չեն կարող մտնել ծավալի շնորհիվ»¹։

Ինչպես տեսնում ենք, Մաքսիմ Գորկին չափազանց մեծ ծրագրեր է ունեցել հայ գրականությունը Ռուսաստանում, ուստի լեզվով մասսայականացնելու համար։ Ցավոք սրտի, նրան չհաջողվեց այդ ծրագրերն ամբողջովին իրագործել։ Քաղաքական խառն իրադարձություններն ու ծանր կացությունը Ռուսաստանում՝ դրան խոչընդոտ հանգիստացան։ Բայց այն, ինչ կատարել է Գորկին այդ ուղղությամբ՝ այդ էլ բավական է նշելու մեծ գրողի խոշոր ծառայությունները հայ գրականության հանդեպ։

«Հայ գրականության ժողովածու»-ն կազմելու և խմբագրելու ընթացքում Գորկին լայն ու բազմակողմանի կերպով ծանոթանում է հայ նորագույն գրականությանը։ Այդ պորձում նրան օգնում է Վահան Տերյանը։ Նա նշում է հայ գրողների անուն-

ները, նրանց նշանավոր գրվածքներն ու թարգմանությունները։ 1915 թվին Ն. Թումանյանին ուղղած իր մի նամակում Տերյանը գրում է. «Մի շաբաթ ապրեցի Գորկու մոտ ամառանոցում — շատ հետաքրքրական գրույցներ տեղի ունեցան — մի օր կգրեմ Ձեզ այդ մասին։ Պատմեցի նրան մեր գրողների և պոետների մասին, ի միջի այլոց, իվան Գալեիչի [Թումանյանի] մի քանի սովորությունների մասին. շատ ծիծաղեց»¹։

Ծանոթանալով հայ գրողների տեղածործություններին, Գորկին, իրեն հատուկ պարզությամբ ու շիտակությամբ, նշում է հայ գրողների հաջող ու անհաջող երկերը։ Գորկու գնահատականներն ու ասույթները հայ գրականության նկատմամբ՝ մեզ համար այսօր խոշոր նշանակություն ունեն այդ գրականությունը ձեռն ըմբռնելու և արժեքավորելու տեսակետից։

¹ «Նոր ուղի», 1931 թ., № 4։

¹ «Նոր ուղի», 1931 թ., № 4։

«Հայ գրականութեան ժողովածո»-ի մեջ գետեղված երկերից Գորկիւն ամենից շատ դուր է եկել մեր մեծագուշն գրամատուրգ Գաբրիել Սունդուկյանի «Պեպո»-ն: Ինչպէս երևում է արխիվային նշութեանց, Գորկին մինչ այդ «Պեպո»-ի մասին միայն լսել էր կամ տեսել էր նրա բեմադրութիւնը: Ամենայն հավանականութեամբ, Կովկասում ապրած ժամանակ նա տեսել էր «Պեպո»-ի բեմադրութիւնը հայ կամ վրաց բեմի վրա: Նա կարող էր նաև կարգացած լինել, որովհետեւ այդ ժամանակ արդեն գոյութիւն ունէր «Պեպո»-ի ուսուերեն երկու թարգմանութիւնը: Մենք այդ հանգամանքը նշում ենք նրա համար, որովհետեւ «Հայ գրականութեան ժողովածո»-ն կազմելու հենց առաջին օրից Գորկին ինքը ցանկութիւն է հայտնում թարգմանելու «Պեպո»-ն: 1915 թվի ապրիլի 2-ին մի նամակում Տերյանը Պետերբուրգից գրում է իր ծանոթներից մեկին. «Մի կերպ ճարիր «Պեպո»-ի ուսուե-

րեն թարգմանութիւնը (Ծատուրյանի և Վեսելովսկու), որքան կարելի է շուտ հղիր— Գորկին խնդրեց— ուզում է թարգմանել «Պեպո»-ն (առաջ ուզում է ծանոթանալ զրանով)»:

Գորկին շուտով ծանոթանում է «Պեպո»-ի ուսուերեն թարգմանութիւններին և որոշում է նորից՝ այս անգամ իր թարգմանութեամբ՝ «Պեպո»-ն հրատարակել «Հայ գրականութեան ժողովածո»-ի մեջ: Ժողովածուի մասին ուսու և հայ մամուլում հրապարակված առաջին լուրերի մեջ արդեն որոշակի ասված էր, որ «Մաքսիմ Գորկին ինքը թարգմանում է Սունդուկյանի «Պեպո»-ն»¹:

«Պեպո»-ի բառացի թարգմանութիւնը կատարում է Վահան Տերյանը: Երբ արդեն այդ թարգմանութիւնը պատրաստ էր, Տերյանը 1915 թվի հուլիսի 21-ին Պետերբուրգից հետեյալ նամակն է ուղարկում Մաքսիմ Գորկուն. —

1 «Մշակ», 1915 թ., № 246:

«Մեծարգո Ալեքսեյ Մաքսիմովիչ».

Մոտ օրերս պատրաստ կլինի Սունդուկյանի «Պեպո»-ի բառացի թարգմանությունը: Բարի եղեք հայտնել ինձ, թե ինչպես վարվեմ: Թարգմանությունն ուղարկեմ Ձեզ, թե՞ դամ (ինչպես պայմանավորվել էինք, եթե միայն Դուք չեք մոռացել այդ): Եթե Դուք մտադիր եք այժմ հետ ձեռնամուխ լինել թարգմանությունը և եթե իմ ներկայությունն անհրաժեշտ կհամարեք, ես կարող եմ գալ շաբաթ օրը, հետո բերելով արդեն պատրաստ ձեռագիրը («Պեպո»-ի բառացի թարգմանության): Բանաստեղծներից մեկում է թարգմանել մի քանի գործեր, որոնք չեն մտել նրանց բանաստեղծությունների գրքերի մեջ և ցրված են դանադան պարբերական հրատարակություններում: Այդ գործերը կընտրեմ և կներկայացնեմ թարգմանիչներին:

Մնացած բոլորի մասին՝ ժողովածուի վերաբերյալ՝ անձամբ կհայտնեմ Ձեզ, եթե

պետք լինի գալու, կամ՝ եթե կարիք չի լինի — կսպասեմ Ալեքսանդր Նիկոլայեվիչի գալուն և կտեղեկացնեմ Ձեզ:

Ձեզ անկեղծ սիրող և հարգող
Վահան Տերյան»

Գորկին, Տերյանի այս նամակն ստանալուց հետո, առանց հետաձգելու, շուտով իր մոտ է հրավիրում Վահան Տերյանին ու նրա օգնությունը սկսում է «Պեպո»-ի թարգմանություն գործը:

Հայկ. ՄՍՍԻ Գրական թանգարանում պահվում է «Պեպո»-ի ուսերեն թարգմանության այն ձեռագիրը, որի վրա աշխատել է Գորկին: Այն հսկայական աշխատանքը, որ թափել է Գորկին «Պեպո»-ի բառացի թարգմանություն ձեռագրի ամեն մի տողի, ամեն մի բառի վրա, գալիս է խորապես վկայելու, որ Գորկին «Պեպո»-ն դասել է արվեստի մեծանուն գործերի և իր սիրած ստեղծագործությունների շարքը: Գորկին, որ ընդհանրապես սովորություն չուներ թարգմա-

նություններով զբաղվելու, միայն այդ պայմաններում կարող էր աշխատել «Պեպո»-ի թարգմանության վրա: Բարձր և իսկական գեղարվեստական գործ համարելով «Պեպո»-ն, Գորկին նշել է, որ նա արժանի է նաև ուսուսկան բեմի վրա ցուցադրվելու, որ ինքը նույնիսկ սիրով կխաղար Պեպոյի դերը:

Գորկու այս վերաբերմունքը դեպի «Պեպո»-ն պատահական չէ: Ինչպես հայտնի է, Սունդուկյանի «Պեպո»-ն հայ գրականության մեջ առաջին կոմեդիան է, որ անցյալ դարի 70-ական թվականներին բարձրանալով բեմ՝ մինչև այսօր էլ մնացել է որպես հայ բեմի զարդն ու պարծանքը:

Ինչ վերաբերում է Գորկու այն հայտաբարությունը, թե նա ինքը սիրով կխաղար Պեպոյի դերը, այդ, իհարկե, ուղղակի մտքով չպիտի հասկանալ, բայց դա մի փայլուն վկայություն է այն մասին, որ Պեպոյի ժողովրդական ըմբոստ ոգին, նրա կրքոտ ատելությունը դեպի տիրող կարգերը՝ խորապես մոտ էին Գորկու սրտին:

Խոսելով Գորկու և նրա վերաբերմունքի մասին դեպի «Պեպո»-ն, այս առիթով մենք ուզում ենք մի քանի խոսք ասել նաև Գորկու վերաբերմունքի մասին դեպի «Պեպո» կինոնկարը: Ինչպես հայտնի է, «Պեպո» կինոնկարը մեծ ընդունելություն գտավ ինչպես Սովետական Միության մեջ, նույնպես և արտասահմանում: Գորկին մեր երկրի զեկավարների հետ միասին զիջելով «Պեպո»-ն, բավական բարձր էր գնահատել այն: Նշենք մի փաստ: Բանաստեղծ Ալեքսանդր Պրոկոֆևիչը իր հիշողությունների մեջ պատմում է, թե ինչպես Գորկու ամառանոցում, մի խումբ գրողների հետ միասին, երկար զրուցել են Գորկու հետ մեր կուլտուրայի բազմաթիվ հարցերի մասին: Պրոկոֆևիչը գրում է. «Շատ բանի մասին խոսեցինք մենք Ա. Մ. Գորկու հետ չորս ժամվա ընթացքում: Կինոյի մասին: Վերջին արտադրության երկու ֆիլմերի մասին ջերմորեն է արտահայտվում Գորկին: Դրանք են՝ «Սահմանադուլը» և «Պեպո»-ն:

— ծիշտ է, չէ՞, լավ նկարներ են, — ասում է նա:

Ես Գորկու ուշադրությունն եմ հրավիրում «Պեպո» կինոնկարի վերջին էպիզոդի՝ բանտի առաջ կատարվող ցույցի վրա և գտնում եմ, որ այդ ինձ պայմանական է թվում:

Գորկին ասում է, որ ինքը գիտե այդ բանտը, որ նրա լուսամուտները գեանից բարձր չեն և որ նկարը ճիշտ է:

Գորկին մեծ աշխատանք է կատարել ոչ միայն «Պեպո»-ի, այլև «Հայ գրականության ժողովածու»-ի մեջ զետեղված ամեն մի առանձին երկի վրա: Գորկին, իրեն հատուկ ուշադրությամբ, խմբագրել, ուղղել ու շակել է այդ երկերի թարգմանությունները: Մեր արխիվներում պահված ձեռագրերի ուսումնասիրությունը բավականաչափ նյութ է տալիս այն քրանաջան աշխատանքի մասին, որ կատարել է Գորկին «Հայ գրականության ժողովածու»-ի վրա:

1916 թվի մայիսին լույս է տեսնում «Հայ գրականության ժողովածու»-ն՝ Մ. Գոր-

կու խմբագրությամբ: Ռուսական և առանձնապես հայկական մամուլում բաղմամբով հոգվածներ տպագրվեցին ժողովածուի մասին: Ազդեցիվ բուրժուական-նացիոնալիստական քննադատությունն ամեն կերպ աշխատում էր պրովոկացիայի ենթարկել ժողովածուն: Այդ գործում առանձնապես կեղտոտ գեր խաղաց դաշնակցական լիդեր Ահարոնյանն իր շայկայով, որ համախմբվել էր Բազմի դաշնակցական «Արև» թերթի շուրջը:

Տերյանն ստիպված եղավ մամուլում հատուկ հոգվածով հանդես գալ և ցույց տալ այդ մարդկանց չարահանգ վերաբերմունքի բուն իմաստը:

Բոլշևիկյան քննադատությունը, հանձին Ստեփան Շահումյանի, ողջունեց «միջադպյանության մաքուր զգացմունքների ու ձգտումների դրոշակակիր Մաքսիմ Գորկուն»¹ — այդ դժվարին, բարդ գործի ձեռնարկման ու ղեկավարման համար: «Հայ

¹ «Պոյեդար», 1916 թ., № 33:

գրականութեան ժողովածո»-ի վերաբերյալ իր հոգովածում Շահումյանը գրում է. «Վաղուց է, որ Մաքսիմ Գորկին հղացել է այդ գեղեցիկ միտքը՝ ծանոթացնել ուսու հասարակութեանը նրա հետ մի քաղաքական կյանքով ապրող մանր ազգերի գրականութեան հետ»¹:

Անցնելով «Հայ գրականութեան ժողովածո»-ի քննադատութեան, Շահումյանը հատկապես ու հանգամանորեն կանգ է առնում ժողովածուի երկու ներածական հոգովածների վրա (նրանց հեղինակներն էին նացիոնալիստներ Դ. Անանունը և Պ. Մակինցյանը) և ցույց է տալիս նրանց նացիոնալիստական-բուրժուական էությունը: Այդա Շահումյանը մի քանի տող հետո ավելացնում է. «Մտկայն այստեղ ոչ ոքի մեղադրելու իրավունք չունենք: Եթե ասպարեզում համապատասխան ուժեր լինեին, երևի Մաքսիմ Գորկին հարկադրված չէր լինի օգնականներ փնտրելու՝ ազգայնական տեսակետից դեռ

¹ «Պայքար», 1916 թ., № 33:

չադատագրված կիսամարքսիստների, կեղծ մարքսիստների և ոչ-մարքսիստների շրջանում»¹:

Սուսքը, իհարկե, ներածական հոգովածների հեղինակների մասին է: Ինչ վերաբերում է ամբողջ ժողովածուին, ապա Շահումյանն այն համարում է «լավ մտածված, ընդհանուր առմամբ բավարար կերպով իրագործված մի ձեռնարկություն»:

Մեր լավագույն ինտելիգենցիան նույնպես ողջունեց Գորկու այդ ձեռնարկությունը: Այդ ինտելիգենցիայի առաջին շարքերումն էր մեր մեծ վիպասան և գրամատուրգ Ալեքսանդր Շիրվանզադեն: Շիրվանզադեն հատուկ հոգովածով հանդես եկավ մամուլում և ողջունեց Գորկու ձեռնարկությունը, նշելով նրա նշանակությունն ու տեղը մեր կուլտուրայի զարգացման գործում: Գորկու խմբագրած ժողովածուն համեմատելով Վալերի Բրյուսովի ժողովածուի հետ, նա առաջնությունը տալիս է Գորկու ժողովածուին:

¹ «Պայքար», 1916 թ., № 33:

Շիրվանդադեն իր այդ հողավածում գրում է.
«Առաջին անգամը չէ, որ հայ երկերը թարգմանվում են ռուսերեն և լույս տեսնում, բայց առաջին անգամն է, որ մի նշանավոր ռուս հեղինակ, այն է՝ Մաքսիմ Գորկին, ինքնաբերաբար ոչ միայն հետաքրքրվում է հայ գեղեցիկ գրականությունը, այլև աշխատում է հետաքրքրել նրանով և ռուս հասարակությունը»:

Ես «Ինքնաբերաբար» բառը ընդգծեցի դիտմամբ, վասնզի միանգամայն այլ հայացք ունեմ վալերի Բրյուսովի հայ բանաստեղծությունների ժողովածուի մասին, որ նույնպես շուտով պիտի լույս տեսնի: Այդ ժողովածուի ձեռնարկությունը հայկական է և ոչ անկախ, ինքնաբեր: Մոսկվայի Հայկական Կոմիտեի ջանքերին ենք պիտավորապես պարտ լինելու հայ քնարերգության նմուշների ռուսերեն լույս տեսնելուն, որ հետաքրքրել է ռուս բանաստեղծին և թևավորել նրան:

Ավելացրեք և այն, որ Մոսկվայի ժողո-

վածուն հրատարակվում է հայ գրամով և Հայկական Կոմիտեն է, որ վերցրել է իր վրա նրա ծախքերը: Ասել է, ձեռնարկությունը կրում է մի տեսակ բարեգործությունը, որ սակայն մագաչափ չի նսեմացնում նրա բարոյական արժեքը: Այնինչ՝ Մաքսիմ Գորկու ձեռնարկությունը, ինքնաբերաբար լինելով, միևնույն ժամանակ կապված է նյութական ռիսկի հետ:

Ահա այս երկու տեսակետից ռուս վիպասան-գրամատուրգի գործը իմ աչքում դառնում է կրկնակի գնահատելի:

Հետո ի նկատի պետք է ունենալ, որ Մաքսիմ Գորկին մի սոսկ բանաստեղծ չէ, այլ գրեթե մի բացառիկ ստեղծագործող խոշորություն Ռուսաստանում և ամենաառաջինն իր հեղինակությունը և ժողովրդականությունը: Նա միակ ռուս հեղինակն է Տոլստոյից և Դոստոյևսկուց հետո, որ վայելում է համաշխարհային հռչակ, և նրա անունը եվրոպայում այնքան է հայտնի, որքան իր հայրենիքում, գուցե և ավելի:

ձշմարիտ է, Գորկու հակառակորդներն արյուն-քրտինք են թափում աղացուցելու, որ նրա տաղանդը սպառվել է Եվրոպայում տասը տարի ապրելուց հետո. բայց դա այնքան ճիշտ է, որքան այն, որ նրա բոլոր հակառակորդների տաղանդները միասին ժողովված՝ չեն կշռի Գորկու անզուգական տաղանդի կեսը: Մաքսիմ Գորկին ունի գրականության հորիզոնում մի վիթխարի է, որի սովերի մեջ չքանում են շատ փքուն մեծություններ: Նա դեռ շատ ընտիր երկեր կտա:

Եվ անա այդպիսի մի անզուգական մեծության հետաքրքրությունը հայ գրականությանը՝ պետք է գնահատվի հայ հասարակության կողմից: Մաքսիմ Գորկու խմբագրությանը լույս տեսած ժողովածուն հայ հասարակությունը պարտավոր է դարձնել իր սեղանի դարդը»¹:

Շիրվանզադեի այս բացառիկ ջերմ տո-

¹ «Մշակ», 1916 թ., № 119:

ղերը Գորկու մասին՝ գալիս են մեզ ասելու, որ հայ ժողովրդի խոշորագույն վիպասանը ճիշտ կերպով կարողացել է ըմբռնել պրոլետարիատի մեծ երդչի հանճարի ոգին, նրա նշանակությունն ու դերը համաշխարհային գրականության մեջ:

Շիրվանզադեն մեր գրականության մեջ այն գրողներից է, որոնք Գորկու տաղանդի առաջին և բարձր գնահատողներն են եղել: Նա դեռ 900-ական թվականների սկզբներին Յուրի Վեսելովսկուն ուղղած նամակում Գորկուն դասում է մեծ գրողների շարքը: Շիրվանզադեն գրել է. «Գորկին պայծառ տաղանդ է», «Գորկին խոշոր գեղարվեստագետ է»:

Խորը, անջնջելի աղավորություն էր թողել Գորկու «Մանկությունը» Շիրվանզադեի վրա: Երբ լույս տեսավ «Մանկության» առանձին հրատարակությունը, Շիրվանզադեն շտապեց հատուկ նամակով հայտնել իր հիացմունքը մեծ գրողին: Ահա թե ինչ է գրում Շիրվանզադեն 1916 թվի հունվարի 26-ին Գորկուն, նրա «Մանկության» առթիվ.

«Մեծարգո պարոն Գորկի,

Թույլ ավեք հայտնելու Ձեզ իմ ամենախորին շնորհակալությունն այն բացառիկ հոգեկան բավականության համար, որ ինձ պատճառեց Ձեր «Մանկություն» հրաշալի գիրքը, որի ընթերցումը հենց նոր միայն վերջացրի:

Եթե ես չվախենայի բոլորին հայտնի Ձեր համեստությունը վերափորելուց, ապա կասեի, որ Դիկկենսից և Դոստոյևսկուց հետո ոչ մի բեղտրիստական ստեղծագործություն ինձ վրա չի թողել այդպիսի ուժեղ տպավորություն:

Բացի դրանից, «Մանկություն»-ը կարգալիս ես վերապրեցի և այս րոպեիս էլ վերապրում եմ իմ սեփական մանկությունը ու այնպիսի բարձր գեղարվեստական բավականություն զգացի (ներքեցեք, այս բառը չի արտահայտում այն, ինչ որ ես զգում եմ, սակայն ուրիշը չեմ գտնում), որպիսին կարող է տալ հանճարեղ ստեղծագործությունը միայն:

Ես չգիտեմ՝ ինչի՞ վրա ավելի զարմանամ—արդյոք հեղինակի համարձակության, որ հանուն իր ժողովրդի առողջացման այդպիսի դժվարին վերահաստություն է կատարել, արդյոք նրա կողմից մարդկային կյանքի և մարդու հոգու խորունկ ճանաչողություն, թե՛ նրա ստեղծագործական ուժի և գրելու գեղարվեստականության:

Իմ կարծիքով, ամբողջ գիրքը ոուս ժողովրդական կյանքի, նրա հարստահարված վիճակի սխմվոն է: Եվ ոչ միայն ոուս ժողովրդի, այլ բոլոր ժողովուրդներինն ընդհանրապես:

Նկատեցեք, չէ՞ որ ես ոուս չեմ, այլ հայ, որ ծնվել ու ապրել է ուսական կյանքից հեռու, մինչդեռ Ձեր ամբողջ նկարագրածն ինձ համար նույնքան հարազատ է, որքան այն ժողովրդի կյանքը, որի ծնունդն եմ ես: Եվ, հավատացեք, նույնը Ձեզ կասի և՛ ֆրանսիացի, և՛ անգլիացի, և՛ ամեն մի գրող, որ դուրս է եկել ժողովրդի ծոցից և գիտեի ժողովրդի կյանքը:

Հենց այս հանրամարդկայնության մեջ է Ձեր մեծ գրքի գլխավոր արժանիքը: Մյուս գլխավոր արժանիքը՝ հեղինակի հմայիչ անկեղծութունն է: Եվրոպական գրականության մեջ ես միայն ժան ժակ Ռուսոյին գիտեմ, որ իր ինքնակենսագրության մեջ գրսեորել է հավասարազոր անկեղծութուն:

Թույլ տվեք, թանկագին հեղինակ, սեղմել Ձեր ուժեղ ձեռքը, այն ձեռքը, որ հանրամարդկային գրականության այդպիսի հրաշալի մոնումենտ է ստեղծել:

Ընդունեցեք զեպի Ձեզ ունեցած խորին հարգանքներիս հավաստիքը:

Շիրվանզադե».

Այսպիսի նամակ կարող էր գրել միայն մեծ գրողը, և Շիրվանզադեն այդպիսին էր: Նա կարողացել էր ճիշտ կերպով ըմբռնել Գորկու «Մանկության» գեղարվեստական և իդեական խոշոր նշանակությունը: Շիրվանզադեն «Մանկություն»-ը անվանում էր հանձարեղ ստեղծագործություն, համամարդ-

կային մի գործ և նա չէր սխալվում:

Ռուս և համաշխարհային գրականության մեջ զժվար է նշել մի ուրիշ գրողի, որ իր ստեղծագործությամբ կարողանար այնպես բազմակողմանի, խորը և ճշգրտորեն պատկերել իր ժողովրդի «ստորին» խավերի կյանքը, նրանց նիստ ու կացը, նրանց խոհերը և պայքարը հանուն նեխված կյանքի վերափոխման, ինչպես կարողացել է այդ անել Մաքսիմ Գորկին իր ստեղծագործությունների մեջ: Մաքսիմ Գորկու «Մանկությունը», նրա «Ծառայության մեջ» և «Իմ համալսարանները» աշխատություններին հետ միասին կազմում են ուսական կյանքի մի ամբողջ դարաշրջանի գեղարվեստական պատկերումը հանձարեղ գրողի ձեռքով:

Ահա թե ինչու Շիրվանզադե արվեստագետը չէր կարող առանց մեծ հիացմունքի խոսել նրա մասին:

Պատերազմական այն ծանր օրերին և ժամանակի թունավորված մթնոլորտում Շիրվանզադեի նամակը, նրա սրտագին,

Ջերմ արձագանքը «Մանկության» առթիվ, Գորկու վրա խորը տպավորություն է գործում: Եվ ահա 1916 թվի փետրվարի 1-ին Գորկին հետեյալ հուզիչ նամակն է ուղարկում Շիրվանզադեին.—

«Հարգելի եղբայրակից.

Ձեր գովասանքից ես շատ զգացվեցի — այնքան անկեղծ էր նա. սրտագին շնորհակալություն Ձեզ: Գիտեմ, որ Ձեր խոսքերն ավելի քան նպաստավոր են ինձ համար, չեմ կասկածում, որ ես չեմ վաստակել այդպիսի վերաբերմունք Ձեր կողմից:

Բայց դուք գրող եք, մի մարդ, որ ապրում է աշխարհի բոլոր ցավերով և ուրախություններով, Դուք ինքներդ գիտեք՝ որքան գնահատելի է, որքան ուրախալի է իմանալ, որ Ձեր խոսքը հասկացվել է կովկասում և Անգլիայում, Սկանդինավյան թերակղզում և Իտալիայում: Շնորհակալություն, որ արձագանքեցիք, սրտագին շնորհակալություն:

Ինձ համար հաճելի է հայտնել Ձեզ, որ ես մի քիչ ճանաչում եմ Ձեզ — կարդացել եմ Ձեր գործերը: Իսկ Ձեր անունն առաջին անգամ լսել եմ 92 թվին, Թիֆլիսում և հետո՝ 97 թ., երբ նստած էի Մետեխի բանտում, տեսնում եք—մենք հին ծանոթներ ենք:

Յանկանում եմ Ձեզ հաջողություն:

Հայտնեցեք ինձ Ձեր անունը և հայրանունը, որ ես կարողանամ մակագրություններ անել Ձեզ ուղարկվելիք գրքերի վրա: Ողջ եղեք:

Մ. Գորկի»

Շիրվանզադեն իր այդ հիացմունքը Գորկու «Մանկության» առթիվ արտահայտեց նաև մամուլում: 1916 թվին գրած նրա հոդվածներից մեկում կարդում ենք հետեյալ տողերը. «Նորերս ես հաճույք ունեցա կարգալու Գորկու «Детство» անունով գիրքը, որը մի տեսակ ավտոբիոգրաֆիա է, և կարող եմ ասել, որ Դոստոյևսկու վեպերից

ուղղված է բուրժուազիայի և մանր բուրժուազիայի երեսին, բայց չէին ուղղում խոստովանել: Այս էր պատճառը, որ ռեպրտիժ մամուլը կատարել էր համբավավոր բեկեթ-բիստի դեմ»¹:

Գորկու ազդեցությունը նկատելի է Շիրվանզադեի որոշ ստեղծագործությունների վրա: Օրինակ՝ «Արտիստը» (1902 թ.), որտեղ հեղինակը նկարագրում է Օդեսայի ծովափնյա պանդոկների կյանքը, նավաստիների կենցաղն ու նրանց ըմբոստ հոգին, ամբողջովին հիշեցնում է Գորկու առաջին շրջանի ստեղծագործությունները: Նույնիսկ «Արտիստի» հերոսի — Լեվոնի ընկերը՝ բանաստեղծ Չաուշենկոն հիշատակում է Գորկու անունը, որպես իրենց բանաստեղծի:

Շիրվանզադեն իր մի գրույցի ժամանակ խոստովանել է, որ «Ջհուգի ականջը» վիպակը գրել է Մաքսիմ Գորկու՝ հրեական

¹ Շիրվանզադե — «Կյանքի բովից», 2-րդ մաս, էջ 82—83:

շարքերի դեմ ուղղված հոգվածների ազդեցություն տալ:

Մաքսիմ Գորկու խորհրդով էր, որ կազմվեց «Поэзия Армении» մեծածավալ ժողովածուն: Նրա խորհրդով էր նաև, որ հայ դրականության ներկայացուցիչները դիմեցին Վալերի Բրյուսովին, որ նա իր վրա վերցնի ժողովածուն խմբագրելու գծովարին գործը:

Գորկուն շատ լավ հայտնի էր, որ հայ ժողովրդի պոեզիան՝ ամենահին ժամանակներից մինչև մեր օրերը՝ ուսեսերեն թարգմանություններ հրատարակելը գծովարին ու ծանր գործ է, որ նա պահանջում է հսկայական ջանքեր և, որ գլխավորն է, կարող մարդու ջանքեր: Ահա թե ինչու նա հատկապես կանգ էր առել Բրյուսովի վրա: Գորկին հավատացած էր, որ Բրյուսովը կարող էր գլուխ բերել այդ գործը և դրա համար էլ նա խորհուրդ էր տալիս դիմելու հենց Բրյուսովին:

Իրաննա Բրյուսովան, բանաստեղծի կի-

ուղղված է բուրժուազիայի և մանր բուրժուազիայի երեսին, բայց չէին ուղղում խոստովանել: Այս էր պատճառը, որ ռեպուիլ մամուլը կատաղել էր համբավավոր բելլեսորիստի դեմ»¹:

Գորկու ազդեցությունը նկատելի է Շիրվանզադեի որոշ ստեղծագործությունների վրա: Օրինակ՝ «Արտիստը» (1902 թ.), որտեղ հեղինակը նկարագրում է Օդեսայի ծովափնյա պանդոկների կյանքը, նավաստիների կենցաղն ու նրանց ըմբոստ հոգին, ամբողջովին հիշեցնում է Գորկու առաջին շրջանի ստեղծագործությունները: Նույնիսկ «Արտիստի» հերոսի — Լեվոնի ընկերը՝ Բանաստեղծ Չաուշենկոն հիշատակում է Գորկու անունը, որպես իրենց բանաստեղծի:

Շիրվանզադեն իր մի գրույցի ժամանակ խոստովանել է, որ «Ջհուդի ականջը» վիպակը գրել է Մաքսիմ Գորկու՝ հրեական

¹ Շիրվանզադե — «Կյանքի բովից», 2-րդ մաս, էջ 82—83:

շարքերի դեմ ուղղված հոգվածների ազդեցություն տալ:

Մաքսիմ Գորկու խորհրդով էր, որ կազմվեց «Поэзия Армении» մեծածավալ ժողովածուն: Նրա խորհրդով էր նաև, որ հայ դրականության ներկայացուցիչները դիմեցին Վալերի Բրյուսովին, որ նա իր վրա վերցնի ժողովածուն խմբագրելու գովարին գործը:

Գորկուն շատ լավ հայտնի էր, որ հայ ժողովրդի պոեզիան՝ ամենահին ժամանակներից մինչև մեր օրերը՝ ուսեսերեն թարգմանությունամբ հրատարակելը գովարին ու ծանր գործ է, որ նա պահանջում է հսկայական ջանքեր և, որ գլխավորն է, կարող մարդու ջանքեր: Ահա թե ինչու նա հատկապես կանգ էր առել Բրյուսովի վրա: Գորկին հավատացած էր, որ Բրյուսովը կարող էր գլուխ բերել այդ գործը և դրա համար էլ նա խորհուրդ էր տալիս դիմելու հենց Բրյուսովին:

Իրանհա Բրյուսովան, բանաստեղծի կի-

նը, Բրյուսովի մասին գրած կենսագրական նոթերում հետևյալ հիշատակությունն է անում այդ մասին. «Պատերազմական գործողությունների շրջաններից Բրյուսովի վերադառնալուց կարճ ժամանակից հետո, Մաքսիմ Գորկու խորհրդով, Մոսկվայի Հայկական Կոմիտեի ներկայացուցիչները նրան գիմեցին՝ իր վրա վերցնելու հայ պոեզիայի ժողովածվի խմբագրումն ու թարգմանությունները, համոզելով Բրյուսովին չհրաժարվել այդ աշխատանքից, ինչպես նա մտադրվել էր, առաջարկեցին ծանոթացնել նրան հայ լեզվի և տաղաչափության առանձնահատկություններին, խոստացան կատարել սող առ սող թարգմանություններ և նրանց մեջ նշել հայերեն բնագրերի չափերի ու հանգների հերթականությունը: Այս բոլորը կատարվեց, և Բրյուսովն այդ աշխատանքը գլուխ բերեց միանգամայն հաջող, այնպես, որ հայ աշուղներից շատերը լիակատար ճշտությամբ տրվեցին առևերեն լեզվով և համարժեք բանաստեղծական նշանակու-

թյամբ: Այսպես ստեղծվեց „Поэзия Арменин“ -ն, որը լույս տեսավ 1916 թ. մասամբ Բրյուսովի թարգմանություններով, մասամբ էլ նրա խնամքոտ խմբագրությամբ¹:

Հայկական պոեզիայի ուսումնասիրության ժամանակաշրջանում Բրյուսովը, Գորկուն ուղղած իր նամակներում, հաճախակի հիշատակում է Հայաստանի և նրա գրականության մասին: Այդ տեսակետից հետաքրքիր է Բրյուսովի 1916 թվի մարտի 8-ի թվակիր նամակը՝ ուղղված Գորկուն: Իր այդ նամակում Բրյուսովը գրում է. «Ձեր վերջին նամակն ինձ հասավ այն օրերին, երբ ես գտնվում էի Կովկասում, — հին Հայաստանի մարզերում և որտեղ ես հայ գրականության վերաբերյալ դասախոսություններ էի կարդում հայերի համար»:

Այդ նույն նամակում Բրյուսովը գրում է. «Ինձ չափազանց հետաքրքրեց Ձեր հոդվածը

¹ В. Брюсов — Избранные стихи, изд. 1933 г., стр. 139.

Արևմուտքի և Արևելքի մասին. „Летопись“-ի համարն այդ հոգովածով լույս տեսները զուգադիպեց հենց այն օրերին, երբ ես հայ գրականություն ու հայ պատմություն վերաբերյալ իմ դասախոսություններում զարգացնում էի Հայկական համամասն մտքեր: Եթե ես ժամանակ ունենամ, և եթե Դուք ոչնչով չեմ չեք, ես ուզում եմ գրել (որևէ լրագրում) իմ զուգահեռը Ձեր հոգովածին: Այս հարցի վերաբերյալ ես ունեմ իմ յուրովի հավելումներն ու ասելիքները»¹:

Որքան մեզ հայտնի է, Բրյուսովը Հայաստանի հոգոված:

* * *

«Հայ գրականության ժողովածուն» լույս տեսներուց հետո սկսվում է Գորկու խմբագրությունը լույս տեսնելիք «Հայկական գրադարան» ընդհանուր անվան տակ առան-

¹ „М. Горький. — Материалы и исследования“, том I. стр. 185—186.

ձին հրատարակությունների գործը: Այդ սերիայի առաջին գիրքը պետք է լիներ Շիրվանզադեի «Քառս»-ը, որը թարգմանելու էր Տերյանը և դարձյալ պետք է խմբագրեր Գորկին: Այդ մասին հետեյալն ենք կարդում ժամանակի ռուս և հայ մամուլում. «Բանաստեղծ Վահան Տերյանը ռուսերենի է թարգմանել Շիրվանզադեի «Քառս» մեծ վեպը, որը նախ տպագրվելու է Մ. Գորկու ամսագրում» „Летопись“-ի մեջ, ապա հրատարակվելու է առանձին գրքով»¹:

Տերյանի այդ թարգմանությունը լույս չտեսավ ոչ „Летопись“ ամսագրում, ոչ էլ առանձին գրքով: Ինչպես հայտնի է, „Летопись“-ը շուտով փակվեց, իսկ առանձին հրատարակությունը գլուխ չհեկավ, որովհետև 1917 թ. սկզբներին Ռուսաստանում այնպիսի քառս էր տիրում, որ Շիրվանզադեի «Քառս»-ով զբաղվելու ժամանակ չկար:

Չնայած հայ գրականության հետ կապ-

¹ «Մշակ», 1916 թ., № 54:

ված աշխատանքները ժամանակավորապես դադարեցին, բայց Տերյանը շարունակում էր կապ պահպանել Գորկու հետ, հետևում էր նրա կյանքին ու գրական գործունեությանը: Երբ 1917 թվի աշնանը լրացավ Գորկու գրական գործունեության 25-ամյակը, Տերյանը ողջունի մի ջերմ հեռագիր ուղարկեց նրան: Ահա այդ հեռագիրը. —

«Արտանց ողջունում եմ Ձեզ-դեմոկրատիայի փառապանձ, խիզախ, հավատարիմ առաջնորդին, ջերմագին սիրված նշմարտախոս գրողին, քաղաքացուն և մարդուն:

Վահան Տերյան»

Բացի Շիրվանզադեի, Հակոբ Հակոբյանի, Վահան Տերյանի անուններից, Գորկու անվան հետ կապվում են նաև մեր գրականության այնպիսի անուններ, ինչպիսիք են՝ Ավետիք Իսահակյան, Հովհաննես Թումանյան, Նար-Դոս և շատ ուրիշները:

Մեր նշանավոր գրողներից Ավետիք Իսահակյանն առաջինն էր, որ 1901 թ., երբ

նոր էր լույս տեսել Մաքսիմ Գորկու անմահ «Մրդկահավը», այդ նույն թվի իր սքանչելի թարգմանությունը, այն մատչելի դարձրեց հայ հասարակության:

Գորկու մասին գրած իր մի հոդվածում Իսահակյանը հայտնում էր, որ Գորկու ստեղծագործությունները ղեռն 90-ական թվականներին խորը տպավորություն են թողել իր վրա, որ այդ ստեղծագործությունները մոտ են եղել իր՝ Իսահակյանի սրտին և նա ապրել է դրանցով: Իսահակյանն իր այդ հոդվածում գրում է, որ 1899 թվին Օդեսայի հսկա նավահանգստում, երբ մի պատահական դիպվածի ժամանակ խոսք է բացվում Գորկու մասին, ինքը՝ Իսահակյանը ղեռն ծանոթ չէր նրան, որպես զրոզի, բայց «նույն օրը գնում եմ Գորկու պատմվածքների երկու հատորը, — գրում է Իսահակյանը, — և սկսում եմ կարդալ. հափշտակված եմ և նորից կարդում: Կարճես, Գորկին ինձ համար էր գրել: Թափառելու պոեզիան իմ սրտի սերն է: ...Մ. Գորկու

հետ, նրա բոսյակները հետ թափառում եմ մեծ Ռուսաստանի լայնքն ու երկայնքն՝ Վոլգա, Ղրիմ, Սև ծովի ափերը, Մոլդավիա։ Մանավանդ Վոլգան, անտուն, ընչազուրկ բոսյակների իսկական մայր Վոլգան, որի լայնաշունչ տափաստաններում, զարերի ընթացքին ապաստան են գտել Մոսկվայի ցարերի խստասիրտ օրենքներին, Պետերբուրգի ցարերի բռնություններից փախած ըմբոստ, ազատատենչ ոգիները, բոլոր նրանք, որոնք փախել են հասարակութայն կաշկանդող պայմաններից, ֆեոդալների հարկերից, հարստահարությունից։ Վոլգան, ազատութայն, ընդվզումի էպիկական օրորանը, ուր շառաչել են անսանձ կամքի հզոր երգերը, հերոսական արկածները, Ստենկա Ռադինը, Պուգաչովը...»

Իսահակյանը տալիս է Գորկու ստեղծագործությունների մեծ հաջողության իսկական պատճառները։ Նա գրում է. «Ի՞նչ էր Մ. Գորկու հմայքի զաղտնիքը։ Անշուշտ, և՛ նրա տաղանդը, և՛ նրա նոր հայտնաբերած

աշխարհը, և՛ նրա թարմ, առույգ արվեստը, բայց գերազանցապես այն, որ նրա բոլորքի, ըմբոստացման ոռմանտիկան համընկավ, ներդաշնակվեց հասարակութայն տրամադրությունը, հասարակութայն զգացմունքների և մտքերի գոյավիճակին։ Նա խոսում էր միլիոնների սրտից, միլիոնների տենչերից ու երազներից, միլիոնների լեզվով։ Անտարակույս, հանկարծակի, անպատրաստից չէր Գորկու երևումը։ Մի կողմից՝ ուսական հոյակապ գեղարվեստական գրականությունը՝ բացառապես հումանիստ, ժողովրդասեր գրականությունը ողջ եվրոպայում, և մյուս կողմից՝ ուսական փառապանծ հրապարակախոսությունը և քննադատությունը, որ դարավոր պայքարի մեջ ցարիզմի և ճորտատիրությունից գեմ՝ պատրաստել էր կռվի մի ողջ արսենալ — այդ երկու հոգեկան մեծ ազգականներն առաջ բերին Գորկուն»¹։

¹ «Նորհրդային արվեստ», 1938 թ., № 1:

1908 թվին Հովհաննես Թումանյանը թարգմանում է Մաքսիմ Գորկու «Ձկնորսն ու Ֆեյան» բալլադան: Թումանյանը, ինչպես մեր մյուս գրողները, բացի Գորկու գեղարվեստական երկերից, հետեւել է նաև նրա հրապարակախոսական հոգւածներին ու ելույթներին:

1917 թվի մայիսի 11-ին, Մոսկվայի Մեծ թատրոնում Ռուսաստանի հետամնացության, նրա մեջ տիրող կարգերի մասին Գորկու արտասանած ճառի առթիվ Թումանյանը գրում է. «Ավելի խորն է ցնցել Մաքսիմ Գորկու ճառը, որը մի կրակոտ ջատագովություն է գիտությանը»¹:

Մեր հին գրողներից Հափազանց հետաքրքրական է բանվոր գրող Մադաթ Պետրոսյանի մի հոգւածը Գորկու մասին. այդ հոգւածում Պետրոսյանը խոսում է այն մեծ դերի մասին, որ իր, որպես գրողի կյանքում, ունեցել է Գորկին:

¹ «Թումանյանը քննադատ», 1939 թ., էջ 420:

Պետրոսյանը գրում է. «Երբ Թիֆլիսում հրատարակվող «Կավկազ» թերթում լույս տեսավ նրա առաջին պատմվածքը՝ «Մակար Զուգրան» — դա առիթ տվեց ինձ՝ նետվելու պրոլետարական գրականության ասպարեզը: Այնուհետև Մաքսիմ Գորկին զարձակ իմ սիրելի և ամենամեծ ուսուցիչը: Ես ամբողջապես ապրում էի նրա գրվածքներով: Ոգևորված ու խորապես հուզված նրա երկերով՝ ես նրանց ընթերցման ժամանակ գգում էի կյանքիս ամենաերջանիկ բոլորները:

Մաքսիմ Գորկին ամեն անգամ իր հսկայական հասակով գալիս կանգնում էր մտքիս աչքերի առջև, և ես իմ հոգու խորքում սիրում, փայփայում էի նրան»¹:

Ինչպես հայտնի է, Գորկին բաղմամբիվ կապերով կապված էր հարյուրավոր երիտասարդ-սկսնակ գրողների հետ, նրանց օգնում ու խորհուրդներ էր տալիս, ոգևո-

¹ «Պրոլետար», 1936 թ., № 141:

րում ու ազատում էր անկումային ու պե-
սիմիստական տրամադրություններից: Այդ
տեսակետից հետաքրքրական է Գորկու մի
նամակը՝ ուղղված գրող Տ. Հախումյանին:
1916 թվին, երբ Հախումյանը լիբիական,
անկումային բանաստեղծություններ էր
գրում և տպագրում ռուսական զանազան
պարբերականներում, մի օր հանկարծ երկ-
ուող մի նամակ է ստանում. «Ուղարկեք,
խնդրում եմ, Ձեր բանաստեղծություններն
իմ անունով — „Летопись“ ամսագրի հաս-
ցեով:

Ա. Պեշկով»:

Գորկու այս երկտողը Հախումյանի հա-
մար, ինչպես ինքն է գրում, փրկություն
էր: Եվ նա ընտրելով իր բանաստեղծու-
թյուններից 10—12 հատ, անմիջապես ու-
ղարկում է Գորկուն և ահա, 1916 թվի հոկ-
տեմբերի 25-ին Հախումյանը Գորկուց ստա-
նում է հետևյալ նամակը.

«Իհարկե, Դուք պետք է գրեք, և — շատ,

Գործ՝ Ղարաֆիլյանի

բայց նույնքան անհրաժեշտ է Ձեզ համար ավելի մոտ կանգնել կյանքին, անմիջակա-
նորեն օգտվել նրա ներշնչումներից, կեր-
պարներից, պատկերներից, զգալ նրա թռթի-
ւը և նրա միսն ու արյունը: Մի կենտրո-
նացեք Ձեզ վրա, այլ ամբողջ աշխարհը
կենտրոնացրեք Ձեր մեջ: Կյանքի մեջ շատ
թույն կա, բայց կա և մեղր — գտեք այդ
մեղրը: Մի լինեք սոսկ քնարերգու, — մի
փակեք Ձեր հոգին Ձեր իսկ ձեռքով կա-
ռուցված վանդակի մեջ, — համարձակություն
ունեցեք լինելու և՛ երգիծաբան, և՛ վիպա-
սան և պարզապէս ուրախ մարդ: Պիտի ամեն
բան վերցնել և ամեն բան տալ կյանքին,
մարդկանց:

Այժմյան բանաստեղծների մեծամասնու-
թյունը, կարծես թե, անմարդաբնակ կղզի-
ների վրա ապրելիս լինի, կյանքից և նրա
քառսից դուրս: Այդ, իհարկե, ավելի հեշտ է
և հարմար, քան թե իրականության քառսի
մեջ ապրելը, սակայն այս նշանակում է —
ինքն իրեն կողոպտել: Չպետք է Ռոբինզոն

լինել, — չի հարկավոր: Պետք է ապրել, աղմկել, խնդալ, հայհոյել, սիրել:

❖ Պետք է որոնել այն, ինչ որ գեռես չի գտնված — նոր խոսքը, հանգը, պատկերը: Բանաստեղծը — աշխարհիս արձագանքն է, և ոչ միայն իր հոգու դայակը: ❖

Ահա այսպես: Ցանկանում եմ Ձեզ ամենայն բարիք:

Ա. Պեշկով»

Այս նամակը մի փայլուն փաստաթուղթ է, որ վկայում է հանճարեղ գրողի բացառիկ հոգատար վերաբերմունքի մասին դեպի գրականությունը. այս նամակը մի անգամ ևս վկայում է այն մեծ պայքարի մասին, որ Գորկին իր ամբողջ կյանքում տարել է հանուն նոր, առողջ, ժողովրդական գրականություն, հանուն նոր տիպի գրողի:

* * *

Հոկտեմբերյան Սոցիալիստական Մեծ ուսուցիչության հետո, Լենինի խորհրդով Մաքսիմ Գորկին մեկնում է Իտալիա՝ իր քայ-

քայլած առողջությունը վերականգնելու համար: Չնայած Գորկին հեռու էր իր երկրից, բայց և այնպես նա ուշադիր կերպով հետևում էր Սովետական Միության մեջ կատարվող տնտեսական ու կուլտուրական շինարարությունը: Արտասահմանից իր նամակներով ու հոգվածներով ակտիվ կերպով արձագանքում ու մասնակցում էր սոցիալիստական երկրի խոշոր իրադարձություններին:

1928 թվին վերադառնալով իր մեծ հայրենիքը, Գորկին, Սովետական Միության մեջ կատարված խոշոր նվաճումներին մոտիկից ծանոթանալու նպատակով, մի նշանավոր ճանապարհորդություն է կատարում դեպի Սովետական Միության մի շարք ուսուցիչական, տեխնիկական սոցիալիստական երկրի վերածնված ժողովուրդներին տնտեսական ու կուլտուրական մեծ նվաճումները:

Գորկին գալիս է նաև Սովետական Հայաստան՝ ծանոթանալու հայ ժողովրդի կյան-

քին ու նվաճումներին: 1928 թվի հուլիս ամսին Գորկին Հայաստանում էր: Մոտիկից ու ուշագիւր կերպով նա ծանոթանում է Հայաստանի արդյունաբերական, տնտեսական կարևոր օջախներին:

Երևանի աշխատավորութունը, Գորկու գալույցան առթիւ, Կոմունարների այգում կազմակերպում է բազմամարդ միտինգ: Հայ ժողովուրդը, նրա աշխատավորութունը ջերմագին ողջունում է պրոլետարիատի մեծ գրողին: Գորկին այդ միտինգում արտառանում է հետևյալ ճառը.

«Ընկերներ, երբ տասը տարի սրանից առաջ ես մեկնում էի Ռուսաստանից, ես չէի կարող տեսնել այն, ինչ որ այն ժամանակ սկսված էր և չէր ավարտված: Բայց այսօր, երբ ես այցելում եմ ԽՍՀՄ-ի մի շարք վայրեր, ես դարձանում եմ այն խոշոր աշխատանքով, որ դուք կատարել եք: Ես համոզված եմ, որ ոչ ոք այդպիսի կարճ ժամանակամիջոցում չէր կարող անել այն, ինչ արել է ԽՍՀՄ-ի բանվոր դասակարգը:»

Ես ցանկութուն չունեմ գովաբանելու ձեզ, դեռ շատ պակասություններ կան ձեր աշխատանքների մեջ, մասնավորապես պակասություններ՝ ձեր մեջ: Բայց եթե դուք վատ եք աշխատում, այդ այն պատճառով է, որ դուք դեռևս լրիվ կերպով չեք հասկացել, թե ինչ համար եք աշխատում: Դուք աշխատում եք ձեզ համար:

Արևմտյան Եվրոպայի պրոլետարիատը ձեռքանից շատ, բայց վատ է աշխատում, նա հոգնել է ուրիշ և իր թշնամի դասակարգի համար աշխատելուց: Այն, ինչ որ ես այստեղ տեսնում եմ, դա սկիզբն է վե՛հ աշխատանքի, իսկական, նոր կյանքի, նոր կուլտուրայի և հակապական դեպքերի: Այնտեղ պրոլետարիատը դեռ ճնշված է արտաքին պայլետարիատը դեռ ճնշված է արտաքին պայմաններից, չունի այն ազատությունը, ինչ մասններից, չունի այն ազատությունը, ինչ որ դուք ունեք: Ձեզ դեկավարող օրգանները՝ Խորհրդային իշխանությունը և կուսակցությունը մտածում են — և այդ չի, կարող ժխտել ոչ մի ազնիվ մարդ — բանվոր դասակարգի ամբողջական մասին, նրա կարիքները

հոգալու մասին: Այստեղ, որքան ես գիտեմ գրականությունից, և ականատես եղա, ամեն ինչ կատարվում է ժողովրդի միջոցով, ժողովրդի համար: Այստեղ չկա վախ, որը զգացվում է այնտեղ, այստեղ բանվոր դասակարգն իրոք տեղ ու տնօրեն է, և այդ տարբերությունն առանձնապես աչքի է ընկնում: Այնտեղ կա վախ, որ վաղը բանվոր դասակարգը կբարձրանա և կասի բուրժուազիային. կորեք դուրս, իսկ այստեղ տեղ է հանդիսանում բանվոր դասակարգը, առանց ազգությունների խտրության, այստեղ բանվոր դասակարգը տեղ է բոլոր հարստությունների, արտադրության գործիքների:

Նա պետք է ասեմ նորից մի անգամ, որ չէի սպասում տեսնել, որ այդքան աշխատանք կարելի է կատարել այս վեց տարվա կարճ ժամանակամիջոցում: ●

Սրտագին ողջուն Ձեզ, ընկերներ»¹:

¹ «Նորհրդային Հայաստան», 1928 թ., № 174:

Այդ նույն երեկոյան Գորկին հանդիպում է ունենում Սովետական Հայաստանի գրողների հետ: Գրողների ողջուններին պատասխանելուց հետո, Գորկին խոսում է գրականության լավագույն վարպետների մասին, նա հատկապես շեշտում է այն խոշոր նվաճումները, որ ձեռք է բերել ուսուկրասիկ ղեկավարները, որ ձեռք է բերել ռուս կրասիկ գրականությունը լեզվի ապարեզում և այնուհետև անցնում է ժամանակակից գրականության նկատմամբ ունեցած իր վերաբերմունքին և նրա հետագա անելիքներին: — «Նորհրդային Միության մեջ կատարվում է հսկայական կուլտուրական աշխատանք, — ասում է Գորկին, — մարդիկ, որոնք մասնակցում են այդ աշխատանքին, լիովին չեն պատկերացնում, թե ինչ խոշոր աշխատանք է կատարվում, ինչ է դարձել հեղափոխությունից հետո գրականությունը: Թերևս ձեզ համար պարզ լինի, չգիտեմ, բայց պետք է ասեմ, որ այդ ինձ համար պարզ չէ: Մենք հարևաններ մենք, բայց և այնպես փոխադարձաբար ծանոթ չենք մի-

մյանց գրականության: Կատարվում է մեծ աշխատանք, անգամ փոքր ազգությունների մեջ ծնունդ են առնում բանաստեղծներ, գրողներ, օրինակ՝ վոտյակների մոտ նորերս ես հանդիպեցի մի գրողի, որի ստեղծագործությունները լի են չափազանց առողջ տրամադրություններով: Մեր ներքին հոգեկան միացման տեսակետից, ինչպես և հետագա գործունեության տեսակետից անհրաժեշտ է մեզ այնպես կազմակերպվել, որպեսզի ճանաչենք միմյանց: Լավ կլինի այդ տեսակետից հրատարակել մի հանդես, որտեղ ամբողջ աշխատանքը լինի շեշտված, սակայն ոչ միայն գրականությունն արձանագրվի այդ հանդեսում, այլև կուլտուրական կյանքի ամեն մի քայլ՝ գործարաններ, նոր գրված օպերա և այլն: Գրել այն մասին, ինչ որ անում է կուլտուրական առանձին միավորը:

Այդ բոլորը հնարավորություն կտա մեզ շոշափելու և տեսնելու այն նոր մարդուն, որն առում է: Նոր տրամադրությունների,

եռանդի և աշխատանքի ցուցաբերմամբ, որ կատարվում է մեզանում, մենք ավելի ամուր կանգնած կլինենք մեր դիրքերում և ավելի լայն կերպով կտեսնենք ամեն ինչ: Բացի դրանից, ցանկալի է նաև «Գրականության համալսարան», որտեղ հնարավորություն լինի թարգմանաբար հրատարակել ԽՍՀՄ ժողովուրդների գրականության լավագույն գործերը:

Ապրել այնպես, ինչպես ապրել ենք մինչև հեղափոխությունը, այլևս անհնարին է: Այժմ այլ պայմաններ են, այլ տեր է և շատ լավ տեր: Անհրաժեշտ է կուլտուրական բոլոր ուժերի միացում, որոնք ընթանում են նոր կուլտուրայի, նոր մարդու ուղիով, և դրան հնարավոր է հասնել կոլեկտիվ աշխատանքով»¹:

Սովետական Միության մեջ կատարած իր այդ նշանավոր ճանապարհորդությունից հետո վերադառնալով Մոսկվա, Գորկին ակ-

¹ «Պորիդային Հայաստան», 1928 թ., № 174:

նարկների ձևով գրում է իր չափազանց հարուստ տպավորությունները, որ տպագրվում են իր խմբագրած „Наши достижения“ ժողովարի 1929 թվի մի քանի համարներում: Իր այդ ակնարկների մեջ Գորկին խոսում է նաև Սովետական Հայաստանի մասին: Մեծ գեղարվեստագետը վառ գույներով նկարագրում է Հայաստանի բնությունը, հատկապես Դիլիջանի և Սևանի հարուստ տեսարանները: Այնուհետև Գորկին խոսում է անտեսական ու կուլտուրական այն խոշոր ձեռնարկումների մասին, որ Սովետական իշխանության շնորհիվ և նրա օժանդակությամբ, հայ ժողովուրդը եռանդուն կերպով սկսել է իր երկրի ներսում: Իր այդ ակնարկներում Գորկին առանձնապես մեծ սիրով է խոսում հայկական պարերի մասին, նկարագրում ու գնահատում է այդ պարերը, «Երեկոյան, միտինգից հետո, քաղաքային այգում, Երևանի երիտասարդությունը ցուցադրեց սասունցիների պարերը, որոնք իրենց ինքնատիպությամբ և

գեղեցկությամբ բացառիկ բաներ են: Ես պարի արվեստի մասնագետ չեմ, բալետին անտալքեր եմ վերաբերվում, կենցաղային պարերի վրա նայում եմ ինչպես թեթև ու զվարթ լարախաղություն, ֆոկլորի վրա՝ առանց զգվանքի, բայց, իմ կարծիքով, այս «պարի» համար շորերն ավելորդ են և երևի կաշկանդում են պարողների ազատությունը...»

Խոսելով իր վերաբերմունքի մասին ընդհանրապես դեպի պարի արվեստը, Գորկին այնուհետև անցնում է սասունցիների պարի նկարագրությանն ու գնահատությանը.

«Սասունցիների պարերը չեն զարմացնում ձևերի բարդությամբ ու ձևերի բազմապիսությամբ և չեն էլ ձգտում դրան: Նրանց մեջ ուրիշ բան կա, ավելի նշանակալից ու խորունկ: Բեմ են ելնում երկու երաժիշտ, լողալին գունեղ հագուստով՝ մի մեծ թմբուկ և մի զիլ դուռնա, իսկ նրանց հետևից դուրս է գալիս մի շաքույթի փայլով, բազմագույն մարմին—քսան տղամարդ: Նրանք անցնում

են ուսուսի, հետևներից իրար ձեռք բռնած, նրանք, որպես մի մարմին, շարժվում են միասնական, զարմանալի ութմիկ մղիչ ուժով: Այդ մարմինը շրջան է կազմում, ծավալվում որպես սպիրալ, շտկվում, ուղիղ դիժ դառնում և զանազան կոր դժեք կազմում: Իգեալական ութմիկ, ձևերի կառուցման թեթևությունն ու սահունությունն ավելի և ավելի են ամրացնում միասնականության, միաձուլության թուլիչ իլյուզիան: Դժվար է նշմարել առանձին պարողին, տեսնում ես, թե ինչպես առողջ օրորվում է գեղեցիկ դեմքերի մի շարան, նկատում ես նրանց ժպիտը, նրանց աչքերի փայլը, մեկ թվում է, որ նրանք թվով շատացան, մեկ է՝ քչացան: Ամեն մեկի անհատական գծերը համարյա աննշմարելի են և շարունակ ձեզ հետ խոսում, ձեզ ժպտում է կարծես մի դեմք — մի երեակայական արարածի դեմք, որի ներքին կյանքն անասելի հարուստ է: Զուռնի երգն աշխույժ է բերում, բայց նրա զիլ ձայնն աֆրիկյան ականջ չի ծակում: Ուժգին,

բայց փափուկ տակտ է պահում թմբուկը և այդ երաժշտության հետևից մի ուրիշ երաժշտություն ես տեսնում — մարզկային ձկուն մարմնի զարմանալի գեղեցիկ շարժումների երաժշտություն, նրա ազատ խաղը վառ զգեստների բազմերանգ ավիքների մեջ: Մեկ-մեկ, երբ բազմապուլս մարմնի շարժման թափը սաստկանալով ոսկեզույն և ծիածանավոր մրրկի էր վերածվում, ես սպասում էի, որ պարողների շղթան կբաժանվի առանձին օղակների, բայց այդ մրրկի մեջ էլ նրանք պահպանում էին շարժումների միահամուռ սահունությունը, ավելացնելով ու խորացնելով գործության ու միասնականությունը: Ան երբեք չէի թյալ տպավորություններ: Մեծ երբեք չէի կարող պատկերացնել շատերի միասնական գործողության մեջ այդպիսի կատարյալ միաձուլություն, գոգվածություն: Սասունցի հայերի պարը երևի ռազմիկների հաղթական պարն է»¹:

Նույնպիսի բարձր գնահատական է տալիս

1 „Наши достижения“, 1929 г., № 1, стр. 33—34.

Գորկին նաև կանանց պարին. «Ոչ նվազ ինքնատիպ և նույնքան դյուլթիչ գեղեցկությամբ պարում էին կանայք, որ նույնպես արևելյան հագուստներ ունեին վառ ու գունեղ: Պարելով, նրանք ցույց էին տալիս, թե ինչպես են սանրում մազերը, շարում գեմքը, կուտ տալիս թուլուններին, մանում — և մենք դարձյալ հմայված ենք նրանց շարժումների զարմանալի ու իթմականությամբ, շարժուձևերի գեղեցկությամբ: Կանայք մեկը մյուսից առանձին էին պարում և յուրաքանչյուրի շարժուձևերն անհատական էին, այդ պատճառով նրանց համար ժամանակի միասնականությունը, ուրիշը պահպանելն ավելի դժվար էր, իսկ նրանք այն պահպանում էին իդեալական կերպով:

«Մեր ժամանակաշրջանը քանի-քանի տաղանդ է կյանքի կոչել, ինչքան գեղեցկություն է հարուցել ռեվոլյուցիայի կենարար փոթորիկը» — մտածում էի ես ճամբին՝ Երեւանից ետ դառնալիս¹:

¹ Նույն տեղում:

* * *

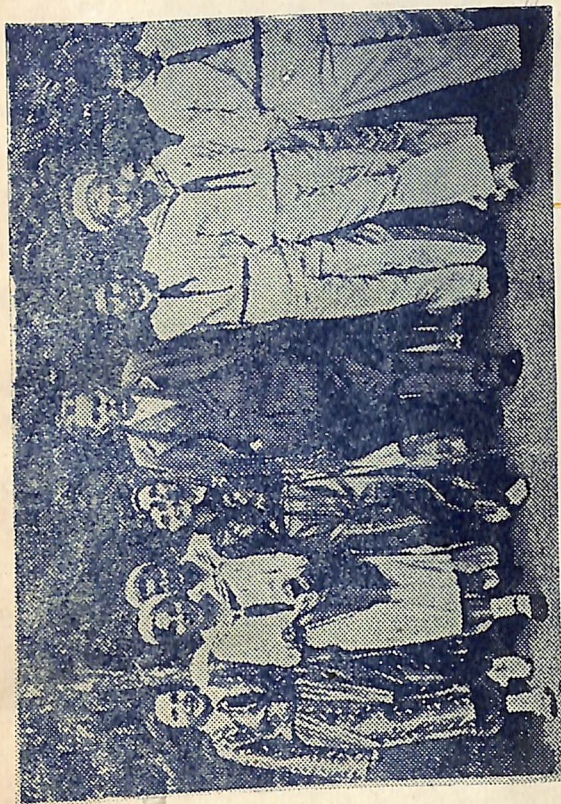
Մաքսիմ Գորկին հնարավորություն չի ունեցել երկար ֆնալու Սովետական Միության մեջ, նրա ընտանիքը գտնվում էր Իտալիայի Սորբենատ քաղաքում և ինքն էլ աշխատում էր այնտեղ: Նորից վերադառնալով Իտալիա, Գորկին, առաջվա պես, գեռ էլ ավելի լարված ուշադրությամբ հետևում էր Սովետական հերոսական ժողովուրդների մարտական հաղթանակներին ու նվաճումներին: Նրա տեսադաշտից չէր վրիպում և ոչ մի նշանակալի երևույթ, որ տեղի էր ունենում իր մեծ, անծայրածիր հայրենիքում:

Երբ հայ ժողովուրդը 1930 թվին տոնում էր Հայաստանում Սովետական իշխանության հաստատման տասնամյակը, Մաքսիմ Գորկին հեռավոր Իտալիայից իր ողջույնի ձայնը միացրեց հայ ժողովրդի ազատագրության տասնամյակի հանդիսավոր տոնին: Ահա թե ինչ էր ասում մեծ գրողն իր ողջույնի հռազրում.

✓ «Հայաստանի Ռեսպուբլիկայի բանվորներին և գյուղացիներին իշխանության առաջին տասնամյակն աշխատավորներին ամբողջ աշխարհին ասում է, որ միայն պրոլետարիատի իշխանությունն է ապահովում ժողովուրդների խաղաղ համակեցությունը և ազգային կուլտուրաների ազատ աճումը: Անդրբրդնիկատի ժողովուրդների արդյունաբերական և կուլտուրական հաջողությունները ցույց են տալիս, թե որքան վիթխարի է նոր աշխարհ կառուցող բանվոր դասակարգի էներգիայի պաշարը: Թող ավելի ուժգին և ավելի համարձակ մարմնանա այդ էներգիան կյանքում: Ձկան արգելքներ, որ չկարողանան հաղթահարել ողջ աշխատավոր ժողովրդի աշխարհին ԼՆՆՆՄ՝ մեծ հանձարի ցույց տված ուղիով ընթացող բանվորն ու գյուղացին:

Մ. Գորկի»

Գորկին առանձնապես լարված ուշադրությամբ հետևում է Մովսեսիան Միության

Մ. Գորկին Ներսիսյանի պետներների հետ

կուլտուրական աճին: Գորկին արձագանքում էր գրականության և արվեստի ֆրոնտում տեղի ունեցող ամեն մի նոր երևույթի: Լույս տեսնող ամեն մի նոր վեպի կամ պոեմի մասին առաջին հեղինակավոր կարծիքը հայտնում էր Գորկին: Բոլոր հեղինակներն զգում էին Գորկու կարծիքի կարգը և անհամբեր սպասում էին նրա սուլթներին:

Մաքսիմ Գորկին բացառիկ ուշադրություն հետևում էր ազգային գրականությանը պատկանող այն բոլոր երկերին, որոնք հրատարակվում էին ուսուերեն թարգմանությամբ: Նա գրում ու խոսում էր այդ երկերի գրական ու բացասական կողմերի մասին: Այդ տեսակետից խիստ ուշագրավ է 1931 թվին Գորկու գրած մի ընդարձակ հոդվածը, որ լույս տեսավ մեր կենտրոնական մամուլում: Իր այդ հոդվածում Գորկին խոսում է թարգմանված գեղարվեստական մի շարք գրքերի մասին, որոնց թվում նաև Նաբ-Դոսի «Մահը» վեպի մասին, որի ուսուերեն թարգմանու-

թյունը նոր էր լույս տեսել Մոսկվայում: Գորկին «Մահը» վեպի մասին գրում է հետեյալը. «Մահը» հայ գրող Նար-Դոսի վեպն է, գրված անցյալ դարի 90-ական թվականներին: Այդ գրքի առաջաբանում մանրամասն պատմված է, թե՛ նրա հերոսը «թույլ զարգացած հասարակական իմպուլսի տեր մի մարդ է, կամազուրկ, անզոր, անզործնյա մի ջղագար, որ զբաղված է ինքնավերլուծմամբ, տառապում է ինքնասիրությունից, կասկածամտությունից, երկչոտությունից և անվճռականությունից»: Շատ լավ ծանոթ մի դեմք: Արևմուտքի և մեր գրականությունը 19-րդ դարի 20-ական թվականներից սկսել է նկարել այս չքնադանձի պորտրետները: Առաջին մարդը, որին այս «անզավանանք մարդու» պորտրեն առանձնապես հաջողվել է, Ստենդալն էր: Նրա օրինակին հետևեցին Եվրոպայի և Ռուսաստանի տասնյակ խոշորագույն գրողներ: Ամբողջ մի հարյուրամյակի ընթացքում գրականության զլխավոր, փայլուն կերպով

մշակված թեման էր կազմում հենց այդ երիտասարդի կյանքի և արկածների նկարագրությունը, մի երիտասարդ, որի «եսը» առավել կամ նվազ ալյանդակվածությամբ ծավալվել, հիպերտրոֆիացիայի էր ենթարկվել և որը, իրեն համար տեղ չգտնելով քաղքենական կյանքի պայմաններում, իր մեջ ոչ ուժ, ոչ էլ ցանկություն էր գտնում փորձելու փոխել այդ պայմանները:

Նար-Դոսի վեպը մեզ ցույց է տալիս, որ Հայաստանի գրականությունն էլ ծանոթ է այս վհատ տիպին: Վեպի պատմական-գրական նշանակությունն անվիճելի է, թեպետ և վեպը թույլ է, թերևս այդպես է թվում այն պատճառով, որ վատ է թարգմանված, ինչպես մեզնում ընդհանրապես ընդունված է վերջերս օտար լեզուներից թարգմանություններ կատարելիս: Նար-Դոսի վեպի թարգմանությունը չի խմբագրված: Մի էջում, օրինակի համար, հանդիպում են այսպիսի օյիններ. „Прошли один, два, три... десять дней“. „Так прошло около

двух недель". „Прошло еще несколько дней". Կա այսպիսի մի ծանոթություն՝ «Առածի իմաստն անթարգմանելի է»։ Ինչպես երևում է, խմբագրողին հայանի չէ, որ չկա այնպիսի առած, որի իմաստը հնարավոր չլինի թարգմանել ամեն մի լեզվով։ Դժվար թարգմանելի կամ իսպառ անթարգմանելի է «բառախաղը»¹։

Այնուհետև Գորկին բերում է մի շարք այլ օրինակներ, որոնք վկայում են գրքի վատ թարգմանություն մասին։

Գորկին, անկասկած, իրավացի է, երբ այդպես սուր կերպով քննադատում է «Մահը» վեպի թարգմանությունը։ Նար-Դոսի այդ վեպն արժանի էր ավելի լավ թարգմանություն ու խմբագրության. պետք է ասել, որ հենց այդ վատ թարգմանությունն է եղել պատճառը, որ «Մահը», որպես վեպ, թույլ է համարվել Գորկու կողմից։ Նար-Դոսի այդ վեպի լեզվի և պատկերների նրբություն ու զուսեղությունը թարգմանիչը չի կարողացել տալ ուսուերեն։

¹ „Известия", 1931 г., № 109.

Ինչ վերաբերում է վեպի իդեական կողմին, իհարկե, բնական է, որ վեպի գլխավոր դեմքը՝ Շահյանը չէր կարող իր գաղափարներով, իր փիլիսոփայությամբ, իր մտքերի խորությամբ դարձանել Գորկուն, քանի որ դրանք նորություն չէին, այլ փոխ էին առնված եվրոպական և ռուսական գրականությունից։ Ինչ խոսք, որ Նար-Դոսի վեպը ժամանակի տեսակետից մի նշանակալի երևույթ էր հայ գրականության մեջ։

Մինչև իր կյանքի վերջն էլ Գորկին կապված էր հայ գրականության հետ և հետեւում էր նրա զարգացմանը։ 1935 թվին «Ակադեմիա» հրատարակչությունը նախաձեռնել էր հրատարակելու «Հայկական պոեզիա» մեծ անտոլոգիան, Գորկու խմբագրությամբ։ Վերանայելով անտոլոգիայի բոլոր նյութերը, Գորկին, 1936 թվի ապրիլի 17-ին, իր մահից ուղիղ երկու ամիս առաջ, «Ակադեմիա» հրատարակչությանը գրած նամակում հետևյալ բնորոշումն է տալիս հայկական պոեզիային.

✓ «Որչափ ես կարող եմ դատել առհասարակ պոեզիայի մասին և որչափ կարելի է դատել ուսանողների թարգմանված հայկական պոեզիայի մասին, ինձ թվում է, որ «Հայաստանի պոեզիան» անտոլոգիան կազմված է շատ սուլիդ կերպով: Նա հնարավորութուն է տալիս հասկանալու պոեզիայի աճման պատմութիւնը, զաղափար է տալիս այդ պոեզիայի գեղեցկութեան և ուժի մասին, օրիգինալութեան ու պատկերավորութեան մասին: Այդ ամենն այդպես է:

Բայց դուք գիտեք, որ լավը հաճախ հետ է պահում լավագույնի ծնունդը, իսկ լիակատարութիւնը երբեմն վեր է ածվում վատառողջ հաստութեան, ուստի և ես խորհուրդ եմ տալիս ձեզ մեկ անգամ ևս վերանայել ամբողջ նյութը: 730 էջ բանաստեղծութիւն—այդ չափազանց շատ է: Չէ՞ որ դեռ անհրաժեշտ կլինի առաջաբան տալ: Բացի առաջաբանից՝ հարկավոր է տալ նաև մի փոքր ծանոթութիւն հայկական տաղաչափութեան յուրահատկութիւնների մասին և

պոետների համառոտ կենսագրականները:

Առհասարակ ցանկալի է «Անտոլոգիան» տեսնել օրինակելի կերպով հրատարակված, աչնպես, որ այդ գրքի տիպին հետեւեն մյուս անտոլոգիաները — վրացականը, ուզբեկականը և այլն...

Մ. Գոբլի»

Միայն հայ գրականութիւնը չէ, որի զարգացմանն ուղադրութեամբ հետեւում, օժանդակում է Մաքսիմ Գորկին: Այդպիսի մեծ դեր նա կատարել է նաև ուկրաինական, բելոռուսական, վրացական և Սովետական Միութեան եղբայրական մյուս ժողովուրդների գրականութեան հանդեպ:

Ժողովրդի անարդ թշնամիներն իրենց արշուճումով ձեռքը բարձրացրին մեր դարի մեծագույն գրողի վրա. նրանք սպանեցին Գորկուն—մեծ մարդուն, գրողին ու մարտիկին:

Սովետական ժողովուրդները, պրոլետարական ռեվոլյուցիայի հաղթանակի և սոցիալիզմի կառուցման համար մղված հերոսական պայքարի փշոտ ճանապարհին մեծ

ու անմոռանալի կորուստները շատ է սովելի, բայց Մաքսիմ Գորկու կորուստը նրանց շարքում ամենածանրն էր:

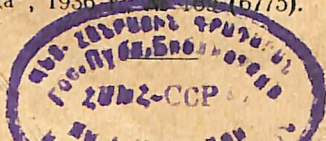
Կարմիր հրապարակում արտահայտած իր ճառում ընկեր Մոլոտովը մեծ կսկիծով նշեց, որ «Լենինի մահից հետո Գորկու մահն ամենածանր կորուստն է մեր երկրի և մարդկության համար»¹:

Սովետական ժողովուրդների գրականության թյունը հանձին Գորկու կորցրեց իր մեծ բարեկամին ու ղեկավարին:

Գորկու պայծառ հիշատակը միշտ վառ կմնա միլիոնավոր մասսաների սրտերում, Գորկին անմահ է, որովհետև նա ապրել, ստեղծագործել ու պայքարել է Լենինի ու Ստալինի մեծ գաղափարներն իրագործելու համար:

Սկզբսեյ Մաքսիմովիչ Գորկին պրոլետարական սեփուղեգրի և սոցիալիզմի էպոխայի մեծահանճար մարտիկն ու երգիչն է:

¹ „Правда“, 1936 թ. № 103 (6775).

Մ. ԳՈՐԿՈՒ ԵՐԿԵՐԻ ՀԱՅԵՐԵՆ ԱՌԱՆՁԻՆ ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

(Մյս ցուցակը ԼԵՒ ԶԵ)

Կովկասում և Ռուսաստանում հայերեն թարգմանված թյամբ, առանձին գրքերով, լույս են տեսել Մաքսիմ Գորկու հետևյալ երկերը:

1901 թ.

1. Մի անգամ Երևանում — թարգմ. Մ. Շահումյանի, Թիֆլիս, 18 էջ:

1902 թ.

2. Ամալի դաշտում — թարգմ. Սարգիս Մ. Բաճակյանի, Ալեքսանդրոպոլ, 31 էջ:

1903 թ.

3. Մահալ Զուլաթ — թարգմ. Մ. Բաճակյանի, Թիֆլիս:

4. Մաքեր — թարգմ. Հովհ. Ստեփանյանի, Շուշի, 18 էջ:

5. Զեյնալ Զին Գամանկի պատմություն — թարգմ. Մուշեղ վարդապետի, Թիֆլիս, 86 էջ. Մ. Գորկու կենսագրություն:

6. Քսանովեց տղամարդ և մի աղջիկ —
թարգմ. Մուշե վարդապետի, Թիֆլիս, 32 էջ:

1904 թ.

7. Դանկոյի սիրտը — թարգմ. Գ. Անանյանի,
Թիֆլիս:

8. Պատմվածքներ — Ա. զրքույկ. բովանդա-
կություն — 1. Ընթերցողը, 2. Տախտատանում, 3.
Ձանձրութիւն, թարգմ. Զ. Ջամբաղյանի, Թիֆլիս,
80 էջ:

9. Պատմվածքներ — Բ. զրքույկ. բովանդա-
կություն — 1. Մի անգամ աշնանը, 2. Խանը և իր
որդին, 3. Ընկերներ. թարգմ. Զ. Ջամբաղյանի, Թիֆ-
լիս, 47 էջ:

10. Չարաճճի — Պետերբուրգ, 45 էջ:

11. Դանկոյի սիրտը — Թիֆլիս, 16 էջ:

12. Իմ ուղեկիցը — Թիֆլիս, 63 էջ:

1914 թ.

13. Երկու պատմվածք — թարգմ. Հակոբ
Հակոբյանի, Թիֆլիս, 15 էջ:

1923 թ.

14. Մայրը — Մոսկվա, 308 էջ:

1926 թ.

15. Երեւոյի զբոսը, մարդը — թարգմ.
Վ. Ա., Մոսկվա, 35 էջ:

16. Վաղդիսի Իլիչ Լենին — թարգմ. Գ.
Աբովի, Երևան:

17. Քսանովեց և մեկ — Մոսկվա, 29 էջ:

1927 թ.

18. Արտասովորը — թարգմ. Ա. Տ. Հ., Մոսկ-
վա, 55 էջ:

19. Մըրկահալի երգը — ժողովածու. բո-
վանդակություն — 1. Մըրկահալի երգը, 2. Բաղեի
երգը, 3. Ընկերը, 4. Ծերունին. թարգմ. Գ. Մելոյանի
և Ա. Տ. Հ., Մոսկվա:

1928 թ.

20. Պատմվածքներ — հատ. առջին. բովան-
դակություն — 1. Մի անգամ աշնանը, 2. Իմ ուղե-
կիցը, 3. Ընթերցողը, 4. Տախտատանում, 5. Ձանձ-
րութիւն, 6. Ընկերներ, թարգմ. Ս. Շառնայանի,
Զ. Ջամբաղյանի և ուրիշների, խմբ. Ստ. Զորյանի,
Պետհրատ, Երևան, 129 էջ:

21. Պատմվածքներ — հատոր 2-րդ. բովան-
դակություն — 1. Դանկոյի սիրտը, 2. Բոլեւ, 3. Խանը
և իր որդին, 4. Չարաճճին, 5. Չեղաշ, 6. Արիւի

պապը և Լենկան, իմբ. Ստ. Զորյանի, Պետհրատ, Երեվան, 110 էջ:

22. Հեքիաթն էր — Երևան, Պետհրատ:

1930 թ.

23. Եթե թշնամի նանձնատուր չի լինում, նրան ոչնչացնում են — Երևան, Պետհրատ, 16 էջ:

24. Ամբողջ աշխարհի բանվորները և գյուղացիները պետք է ազատեն իրենց կապիտալի շինանությունից — թարգմ. Ա. Հովհաննիսյանի, Կրասնոդար, 8 էջ:

1931 թ.

25. Վ. Ի. Լենին — Երևան, Պետհրատ, 86 էջ:

1932 թ.

26. Ընտիր երկեր — հատոր առաջին... «Մանկություն». թարգմ. Արազու, Երևան, Պետհրատ 233 էջ:

1934 թ.

27. Ընտիր երկեր — հատոր երկրորդ. «Մառախուժյան մեջ». թարգմ. Արազու, Երևան, Պետհրատ, 334 էջ:

28. Բանաստեղծություններ և լեզենդներ — Պետհրատ, Երևան, 116 էջ:

29. Պոլիսի զրադուկանության մասին — (գեղուցում գրողների համամիութենական առաջին համագումարում), Պետհրատ, Երևան, 120 էջ:

1935 թ.

30. Մի անգամ աշնանը — թարգմ. Ս. Շառնայանի, Երկրորդ հրատարակություն. Պետհրատ, Երևան, 38 էջ:

31. Կլիմ Սամգինի կյանքը — Պետհրատ, Երևան, 573 էջ:

1937 թ.

32. Ընտիր երկեր — հատոր երրորդ. «Իմ համալսարանները», թարգմ. Արազու, Երևան, Պետհրատ, 156 էջ:

33. Պիետներ — «Հատակում», «Թշնամիներ», «Վաստ ժեղիզում», «Քաղքենիներ», «Եզր Բուլլ-Նով և ուրիշներ», թարգմ. Դ. Ավետյանի, Ա. Տեր-Հովհաննիսյանի, Տ. Հախումյանի. Երևան, Պետհրատ, 396 էջ:

1938 թ.

34. Մայրը — Երևան, Պետհրատ, 380 էջ:

1939 թ.

35. Երիտասարդագույն և երեխաների մասին — թարգմ. Հ. Թուրքյանի, Երևան, 335 էջ:

ԱՆՎԱՆԱՅԱՆԿ

Աբով Գ. — 139
Անանյան Գ. — 138
Արագի — 24, 139—141
Ավետյան Գ. — 141

Բաբելյան Ս. — 137
Բալմոնտ Կ. — 69, 72
Բայրոն — 17, 19
Բլոկ Ա. — 68
Բրյուսով Վ. Յա. — 68,
69, 72, 87, 88, 101—
104
Բրյուսով Ի. — 101
Բունին Ի. — 27

Գյոթե — 17
Դոգով — 19

Դեմիբյան Դ. — 68
Դիկկենս Զ. — 92
Դաստոյեվսկի Ֆ. — 57, 59,
89, 92, 97

Զորյան Ս. — 139, 140
Թումանյան Հ. — 24, 68,
77, 106, 110
Թումանյան Ն. — 75, 77
Թուրքյան Հ. — 142

Ժան Ժակ Ռուսո — 94
Իսահակյան Ա. — 24, 68,
106—108
Իսահակյան Ս. — 137
Լենին Վ. Ի. — 5, 7,
39—45, 52, 114, 128,
136

Մատուրյան Ա. — 68, 79
Կարա-Մուրզա Գ. — 21
Կարա-Մուրզա Ն. — 21, 22

Հախումյան Տ. — 112, 141
Հակոբյան Հ. — 24, 45, 46,
55, 106, 138

- Հովհաննիսյան Հ. — 68
 Հովհաննիսյան Ա. — 140
 Մանվելյան Մ. — 68
 Մելիքյան Ռ. — 28
 Մուրադով Վ. Մ. — 7, 136
 Մելոյան Գ. — 139
 Մուսիկյան Ա. — 45, 46, 53,
 54
 Մուշե վարդապետ — 137,
 138
 Նար-Դոս — 24, 106, 129,
 131—133
 Շալյապին — 29
 Շահաղիզ Ս. — 68
 Շահումյան Ս. — 45—51,
 53, 85—87, 137, 141
 Շափերդյան Ա. — 28, 29
 Շեքսպիր Վ. — 17
 Շիրվանզադե Ա. — 11, 12,
 68, 87, 88, 90, 91, 94—
 98, 100, 105, 106
 Չխաձե Գ. — 15
 Պատկանյան Ռ. — 68
 Պեշկով Մ. Մ. — 27
 Պեշկովա Ե. Պ. — 27
 Պետրոսյան Մ. — 110, 111
 Պուգաչև — 108
 Պրոկոֆյեվ Ա. — 83
 Զամբալյան Զ. — 138
 Ռազին Ս. — 108
 Սեմյոնովսկի Դ. Ն. — 70,
 73
 Սունդուկյան Գ. — 68, 78—
 80, 82
 Սպանդարյան Ս. — 45,
 51—53
 Սպենդիարով Ա. — 24—
 26, 28—30
 ՍՏԱՆԻՆ Ի. Վ. — 5, 7, 31,
 41, 44, 45, 52
 Ստեղալ — 130
 Ստեփանյան Հ. — 137
 Վարդանյան Ս. — 14—17,
 19, 20
 Վեդրինսկայա Մ. — 30
 Վեսելովսկի Յու. Ա. — 27,
 68, 79, 91

- Տերյան Վ. — 67—76, 78,
 79, 81, 85, 105, 106
 Տեր-Հովհանյան Ա. — 139,
 141
 Տիխոնով Ա. — 71, 73, 81
 Տոլստոյ Լ. — 52, 89
 Տոտովյան — 20
 Բաֆֆի — 68
 Փափաղյան Վ. — 56, 60—
 65
 Քալանթար Լ. Ա. — 67, 70

Պատ. խմբագիր՝ Հ. Բ ա լ ի կ յ ա ն
Տեխ. խմբագիր՝ Վ. Մ ա ն ու կ յ ա ն
Լեզվ. խմբագիր՝ Ռ. Տ ո ն յ ա ն
Պատ. սրբագրիչ՝ Ս. Շ ա հ բ ա զ յ ա ն

Հանձնված է արտադրության 29/X 1940 թ.

Ստորագրված է տպագրելու 20/XI 1940 թ.

Պատվեր № 253, տիրած 2000, հրատ. № 84

ՎՖ 2072. գինը 3 ռ. կազմը 1 ռ. 50 կ.

ԱրմՖԱն-ի հրատ. տպարան, Երևան, Լենինի փ. № 67.

ՀՀ Ազգային գրադարան

NL0322131

15.162